ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

aem.az

AEM

e-ISSN: 2789-6919

II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

II REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

15.11.2023

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.864

II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/2023/II

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 0.864

II REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

(15.11.2023)

Bakı – Baku

2023

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included
in the register of Press
editions of the Ministry
of Justice of the Republic
of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Mətbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish
House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
tedqiqat.rek@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10. 36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Mübariz HÜSEYİNOV, "Elmi Tədqiqat" beynəlxalq onlayn elmi jurnalının baş redaktoru / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof.Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zaman MƏMMƏDOV, AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr.Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tedqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr.Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr.Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANİZİNG COMMİTTEE

Chairman

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairmen

Mubariz HUSEYINOV: Editor-in chief of the international scientific journal "Scientific research" / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof.Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aferin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shefeg ABDULLAYEVA, Azerbaijan Universty of Language / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zaman MƏMMƏDOV, Institute of Soil Science and Agro Chemstry of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr.Garanfil GULİYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Cattle-breeding Scientific research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Zülfiyyə Hacıyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
haciyeva-zulfiyye@inbox.ru

MÜƏSSİSƏNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *səmərəlilik, planlaşdırma, müəssisə, strategiya, xarici və daxili mühit*
Keywords: *efficiency, planning, enterprise, strategy, external and internal environment*

Strateji planlaşdırma şirkətə öz resurslarından optimal istifadə etməyə, dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa, davamlı inkişaf və uğur əldə etməyə imkan verir. Bütün bunlara əsaslanaraq müəssisədə strateji planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi zəruridir. Müasir iqtisadi şəraitdə səmərəli planlaşdırma sistemi obyektiv zərurətdir, təşkilatın idarə edilməsinin ayrılmaz və vacib elementidir. Planlaşdırma müəssisə fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etməli, onun idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilməlidir. Bildiyimiz kimi, idarəetmə funksiyası kimi planlaşdırmanın mahiyyəti cari və gələcək bazar ehtiyaclarını nəzərə almaqla, onun təmin edilməsinin potensial mənbələri əsasında təşkilatın fəaliyyətinin inkişafı üçün əhəmiyyətli təlimatların və nisbətlərin əsaslı şəkildə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Planlaşdırmanın müxtəlif formaları var. Onlar çoxsəviyyəli və

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

çoxölçülü nəzarətlə müəyyənləşdirilir. Xüsusilə aşağıdakı formalar fərqləndirilir:

• müddətindən asılı olaraq: uzun və qısamüddətli;

• missiyanın əhatə dairəsindən asılı olaraq: strateji və taktiki;

• planlaşdırma səviyyəsindən asılı olaraq: ölkələrarası, dövlət, region, müəssisə və müəssisə birlikləri səviyyəsində.

Strateji planlaşdırma müəssisənin məqsədlərini müəyyənləşdirmək, onun resurslarını qiymətləndirmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün strategiyaların hazırlanması prosesidir.

Buraya müəssisənin bütün tərəflərini müəyyənləşdirmək, onun xarici mühitini qiymətləndirmək və müəssisənin öz məqsədlərinə çatmaq üçün öz resurslarından necə istifadə edə biləcəyini müəyyənləşdirmək daxildir.

İdarəetmə qərarlarının qəbuluna kömək edən strateji planlaşdırma prosesinin məqsədi müəssisədə innovasiyaların tətbiqini və dəyişikliklərin reallaşdırılmasını təmin etməkdir (İsmayılov, 2018: 70).

Strateji planlaşdırmanın ən ümumi məqsədləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin bazarda seçilməsinə və bazar payının artmasına kömək edəcək rəqabət üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsi;

- məqsədlərə çatmağa kömək edəcək əsas tədbirləri müəyyənləşdirməklə müəssisənin səmərəliliyinin artırılması;

- müəssisənin bazarda mövqeyini möhkəmləndirməsinə kömək edəcək inkişaf və böyümə planlarının müəyyənləşdirilməsi;

- müəssisənin inkişaf etdirilməsinə və xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmasına kömək edəcək məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirməklə onun uzunmüddətli perspektivini təkmilləşdirmək.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Strateji planlaşdırmanın son məqsədi müəssisənin uzunmüddətli strategiyasını müəyyənləşdirmək və məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan tədbirləri inkişaf etdirməkdir. Strateji planlaşdırmanın funksiyası gələcəkdə müəssisəyə təsir edə biləcək daxili və xarici amilləri təhlil etmək, həmçinin dəyişən biznes mühitində müəssisənin sağ qalmasına və inkişaf etməsinə imkan verəcək strategiyanı müəyyənləşdirməkdir.

Xarici mühitin təhlili dedikdə, strateji planı tərtib edənlərin üç əsas sahədə təhdidləri və imkanları müəyyənləşdirmək məqsədilə müəssisənin xarici amillərini qiymətləndirdikləri proses başa düşülür: müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsi; müəssisənin fəaliyyətinin uğurla reallaşdırılması üçün yeni imkanların müəyyənləşdirilməsi; müəssisə üçün birbaşa təhlükə yaradan amillərin strukturlaşdırılması.

Təhlilin əsas istiqamətləri aşağıdakılar olmalıdır:

- planlaşdırılan dövrdə dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi (yeni rəqiblərin meydana çıxması, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər və s.);
- müəssisənin mövqeyinə təsir edən təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi;
- müəssisənin inkişafı üçün əlverişli amillərin öyrənilməsi (Berezhnov, 2022: 25).

Təhlil zamanı üç konkret suala cavab verilməlidir: müəssisənin hazırkı mövqeyi necədir?; gələcəkdə müəssisənin arzu olunan mövqeyi nə olacaq?; müəssisənin istədiyi mövqeyə nail olmaq üçün hansı tədbirlər görülməlidir?.

Ümumiyyətlə, müəssisə hansı məhsul və ya xidmətləri inkişaf etdirməli və ya əldə etməli, hansı bazarları və müştəriləri hədəf almalı, hansı biznes proseslərini təkmilləşdirməli və s.-ni müəyyənləşdirmək üçün strateji planlaşdırmadan istifadə edə bilər. Bu növ planlaşdırma

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

sayəsində idarəetmə qərarlarının əsasları, müəssisə funksiyaları, motivasiya və strateji planların hazırlanmasına nəzarət təmin edilir. Əlbəttə ki, strateji planlaşdırma müəssisələr qrupunun idarə edilməsində də mühüm komponentdir. Bu günün reallıqları təkcə öz aralarında deyil, habelə xarici korporasiyalarla rəqabət münasibətlərində olan yerli müəssisələr üçün strateji planlaşdırmanın aktuallığını müəyyənləşdirir. Strateji planlaşdırma müəssisələrə qarşıdan gələn dəyişiklikləri nəzərə alaraq, gələcəkdə istədikləri məqsədlərinə çatmaq üçün indi nə etməli olduqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Mübahisə etmək olar ki, strateji planlaşdırma resursların bölüşdürülməsi, xarici şəraitə uyğunlaşma, daxili nəzarət, təşkilati strategiyalardan xəbərdar olma daxil olmaqla idarəetmə funksiyalarının məcmusudur. Strateji planlaşdırmanın məzmunu onun reallaşdırılması təcrübəsi vasitəsilə dərk edilir. Strateji planlaşdırma zaman amili ilə bağlıdır. Strateji planlaşdırmada məqsədqoyma planlaşdırma nəzəriyyə və praktikasının inkişafının ümumi nəticəsidir. Strateji planlaşdırma müəssisənin təkcə sağ qalmağa deyil, habelə bazarda rəqabətli mövqe tutmağa imkan verir və bu baxımdan peşəkar səviyyədə belə bir planlaşdırma növü ilə məşğul olmaq önəmlidir. Strateji planlaşdırma özünü gələcək müəssisənin modelini qurmağa yönəlmiş rəsmiləşdirilmiş prosedurların məcmusu kimi biruzə verir. Belə planlaşdırma müəssisəsinin bütün ayrı-ayrı struktur bölmələrinin uğurlu inkişafını təmin etmək məqsədilə hazırlanır (Məmmədova, 2020: 252-256).

Beləliklə, müəssisədə strateji planlaşdırmanın əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu prosesin səmərəliliyi artırılmalı və strateji idarəetmənin təşkilati strukturu təkmilləşdirilməlidir.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, B.V. (2018). Strateji menecment. Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 296 s.
2. Berezhnov, G.V. (2022). Strategiya pozitivnogo i kreativnogo razvitiya predpriyatiya: uchebnik. Berezhnov, G. V., Dergunov, V. V. – 5-ye izd. – Moskva: Dashkov i K, 691 s.
3. Məmmədova, Ş.R. (2020). Müəssisənin iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasında strateji planlaşdırmanın rolunun qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın tranzit potensialının iqtisadi inkişafda rolu: Respublika elmi konfrans, Sumqayıt, 22-23 oktyabr 2020, cild 6, s.252-256.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Könül Mədədzadə
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
konulmededzade@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ ELM VƏ TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: *elm, təcrübə, nəzəriyyə, elmi kəşf, kateqoriya*
Keywords: *science, experience, theory, scientific discovery, category*

Hazırda elm və onun tətbiq olunması barədə danışarkən dünyanın öndə gedən ölkələrində elmin fundamental kateqoriyasına və təcrübəsinə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin statistik fərqlərinə baxmaq kifayətdir. Belə ki, Yaponiyada hökumət maliyyə vəsaitinin 14 faizini fundamental kateqoriyaya ayrırırsa, 26 faizi təcrübəyə ayrılır. Eləcə də ABŞ-da dövlətin maliyyəsinin 12 faizi fundamental elmə ayrılırsa, 22 faizi tətbiq olunmasına ayrılır. Bu rəqəmlər onu deməyə əsas verir ki, dünyaynın qabaqcıl ölkələrində elmi nailiyyətlərin tətbiqinə daha çox üstünlük verilir. Bu da büdcə vəsaitlərinin nəzərəçarpacaq dərəcədə artırılmasına, ölkənin davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafına, insanların həyat şəraitinin yaxşıaşdırılmasına şərait yaradır. Azərbaycana gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, başqa mənzərənin şahidi oluruq. Ölkəmizdə fundamental elm kateqoriyalarına müəyyən həcmdə maliyyə vəsaiti ayrılsa da, təcrübəyə əsaslanan sahələrə olduqca az vəsait xərclənir. Fikrimizcə, iqtisadi sahələrlə bərabər, elmin inkişafı və elmi biliklərin təcrübəyə tətbiqi ilə dövlətin iqtisadi qüdrətinin daha sürətli inkişafına nail olmaq mümkündür (1).

Nəzəriyyə və təcrübə arasındakı əlaqə bir çox fənlər arasında münaqişəyə, fikir ayrlığına səbəb olmuşdur. Buna

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

görə də müxtəlif sahələrdə çalışan alimlər və praktiklər bu məsələyə fərqli yanaşır, fərqli məqsədləri, prioritetləri və fəlsəfələri rəhbər tuturlar.

Elmi təcrübənin tarixinə nəzər salaq. Rəsmi elmi tədqiqatların qeydə alınmış kökləri tək bir şəxsdən və ya hadisədən ibarət deyil. Bu, müxtəlif, yəni, qədim yunan, fars, ərəb, hind, Çin və Avropa mədəniyyətlərində olan bir sıra şəxslərin kollektiv işində mövcuddur. Yunan riyaziyyatçısı Pifaqor eramızdan əvvəl 5-ci əsrdə səmada ulduzların hərəkətini təsviri araşdırmalarına əsaslanaraq Yerin dairəvi olduğu elmi fərziyyəni irəli sürən ilk şəxs hesab olunur. Hind riyaziyyatçısı və astronomu Aryabhata eramızın 6-cı əsrində gecə səmasında cisimlərin hərəkəti ilə bağlı təsviri qeydlərdən istifadə edərək günəşin Günəş sisteminin mərkəzi olduğu ideyasını irəli sürdü. 9-cu əsrdə çinli kimyagərlər başqa maddələrdən qızıl hazırlamaq üçün təcrübələr apararkən barıt icad etdilər. Və Yaxın Şərq alimi Alhazen eramızın 1000-ci illərində görmə və işıqla bağlı xüsusiyyətləri tədqiq edərkən elmi təcrübənin konsepsiyasını hazırlamağa nail oldu (2).

Nəzəriyyə və təcrübə məsələsinə tarixən müxtəlif yanaşmalar mövcud olub və bu gün də mövcuddur. Bəziləri elmi, bəziləri isə onun tətbiqini-təcrübəni əsas götürür. Nəzəriyyə və təcrübəni bir-birindən ayırmayan, əksinə onların vəhdət təşkil etdiyini iddia edənlər daha çoxluq təşkil edir. Şübhəsiz elmi nailiyyətlərin, biliklərin dəyəri, əsl mahiyyəti onun təcrübədə tətbiqi zamanı daha aydın görünür. Bu səbəbdən elm və təcrübə bir-biri ilə paralellik təşkil edəndə daha faydalı, daha məhsuldar olur. Real həyatda tətbiq edilməyən hər hansı nəzəriyyə, elmi kəşfi barsız ağaca bənzətmək olar. Buna görə də məşhur filosof R.Dekartın bu barədə dediyi – "bilmək hər şey deyil, əsas olan onun tətbiqidir" fikri elmlə təcrübənin istifadə mexanizminə verilən ən uğurlu qiymətdir.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Bu və digər faktlar göstərir ki, təbiət dünyası ilə bağlı suallara elmi yanaşma bir çox mədəniyyətlərdə çoxdan mövcuddur. Müasir elmi tədqiqat metodlarının kökləri isə bir çox tarixçilər tərəfindən 16-17-ci əsrlərdə Avropada baş verən Elmi İnqilabla bağlıdır. Əksər tarixçilər Elmi İnqilabın başlanğıcını 1543-cü ildə Polşa astronomu Nikolay Kopernik tərəfindən Səma cisimlərinin inqilabları haqqında kitabının nəşri kimi qeyd edirlər. Kopernikin planetlərin Yerə münasibətdə hərəkətini diqqətlə müşahidə etməsi və təsviri onu belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verdi ki, günəş Günəş sisteminin mərkəzidir və planetlər Günəş ətrafında aşağıdakı ardıcıllıqla getdikcə daha böyük orbitlərdə fırlanırlar: Merkuri, Venera, Yer, Mars, Yupiter və Saturn. Kopernik Günəş sisteminin heliosentrik görünüşünü təklif edən ilk şəxs olmasa da, onun sistematik məlumat toplaması Yerin kainatın mərkəzi olduğuna dair ümumi inanca qarşı ciddi, fər qli bir arqumenti ortaya çıxartdı.

Təcrübə məlumatı tez və avtomatik əldə etmək qabiliyyətimizi artırmağa kömək edir. Təcrübə həm də beynimizi daha çətin məlumat və problemləri emal etməkdən azad edir. Hansı fənni öyrətdiyinizin və ya öyrənməyinizin fərqi yoxdur, tələbələrin fəallığına onların təcrübə ilə nə əldə etməsi təsir göstərir. Tədqiqatçılar əzbərləməklə təcrübəvi fəaliyyətləri arasında mühüm fərqləri aşkar ediblər, sadəcə bir tapşırığı əzbər təkrarlamaq öz-özünə performansı artırmayacaq. Təcrübə diqqəti, məşqi və təkrarı əhatə edir və sonradan daha mürəkkəb bilik və bacarıqlara çevrilə bilən yeni bilik və ya bacarıqlara gətirib çıxarır (3).

Nəyi isə dərk eləmək, başa düşmək hələ azdır. Öyrənilənləri həyatda tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır. Əgər bilik hər hansı fəaliyyət proqramına daxil edilə bilmirsə, istifadəsiz qalırsa, o, passiv hafizəyə keçərək tədricən unudulur və ya xüsusi saxlanma ilə (kitab və s.) gələn nəsillərə ötürülür.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Məşhur filosof R.Dekartın sözlərinə görə, bilmək hər şey deyil, əsas olan onun tətbiqidir. Bu, elmlə təcrübənin əhəmiyyətinə, zəruriliyinə, istifadə mexanizminə verilən ən yaxşı və uğurlu qiymətdir!

Ədəbiyyat

1. https://www.visionlearning.com/en/library/Process-of-Science/49/The-Practice-of-Science/148
2. Vimla, L. P. (2017). Science and practice. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC61329/
3. Campitelli & Gobet (2011). https://www.researchgate.net/publication/226396370_Deliberate_Practice_Necessary_But_Not_Sufficient

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 14-17
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 14-17
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Ramila Huseynova
Azerbaijan University of Languages
PhD in philology
ramila1983@rambler.ru

METAPHORS IN DISCOURSES ACROSS GENRES

Keywords: *discourse, concept, genre, language, metaphor*
Açar sözlər: *diskurs, konsept, janr, dil, metafora*

Although metaphor is an important means of expression, some linguists argue that metaphors destroy the author's intention and make translation difficult. The fact is that a metaphor is a word, phrase or expression that is used in a hidden, figurative meaning based on a feature or similarity with an object. Unfortunately, foreigners do not always understand this hidden meaning. They have to study the whole context in order to understand the implicit content of the metaphor.

A huge number of works by scientists are devoted to the problems of studying metaphors . So, Johnson and J. Lakoff argued that "metaphor permeates our everyday life, and not only language, but also thought and action... our usual conceptual system, in terms of which we think and act, is metaphorical in nature" John Rogers Searle pointed out that the metaphor theory is based on the idea that consciousness is an abstract mechanism that processes raw data, its internal structure correlates with perceived objects and phenomena and therefore depends on them (Searle, 1983: 270). According to G. Fauconnier, it is natural for a person to understand one area through the prism of another, i.e. to carry out a transfer from the source area to the target area and reflect this in the language (Fauconnier, Sweester, 1994: 42) According to Bobrova T.O. , metaphor is a fundamental phenomenon for human language

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

and conceptualization, with the help of a metaphor, people form an idea of the world and their occupations . Metaphors set analogies and associations between different systems of concepts and generate particular metaphors. There are different types of metaphors: universal metaphors that manifest themselves in different languages and cultures, and metaphors that are culturally specific. Nartikova Z.A. and Zaitseva O.L. believe that the difference in the metaphorical means used is explained by cultural factors Pavlenko V.G. differentiates metaphorical models into universal and culturally specific ones.

At the end of the twentieth century, the dominant direction in the study of metaphor was the cognitive approach, the foundations of which were laid by J. Lakoff and M. Johnson 1. At the turn of the XX and XXI centuries, discursive methodology supplemented the possibilities of cognitive science. The cognitive-discursive approach has become the leading one, including in relation to the political metaphor, which is directly involved in modeling the political picture of the world (Lakoff, Johnson, 1980: 242). The conceptual metaphor from the standpoint of the cognitive-discursive direction is also considered by researchers as a means of knowledge transfer. In the scientific text, as follows from the judgments of T.V. Drozdova , there is a transfer of at least two types of special information. Firstly, we can talk about the transfer of theoretical and practical knowledge conventionalized in the scientific community. Secondly, the transfer of opinions is transmitted in scientific texts, which, being part of the transfer of knowledge in a broad sense, still has its own peculiarities in cognitive and communicative terms. Such a transfer is a verbal objectification of information that has not yet been proven and accepted by the scientific community as reliable. Such information can guide the course

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

of scientific thought, which is its usefulness for the scientific community. The role of metaphor in the process of opinion transfer is determined by the fact that this mental and linguistic mechanism, in the words of N.D. Arutyunova, corresponds to "a person's ability to capture and create similarities between very different individuals and classes of objects" (Drozdova, 2019: 545). Cognitive mechanisms of focusing / defocusing and profiling are also expressed through a conceptual metaphor. The main role of metaphor as a means of transferring opinion is to clarify the meaning of the transmitted subjective assumption by means of figurative analogy, in the verbalization of the signs connecting, according to the hypothesis of the author of the scientific text, the likened "objects". However, in the conscious choice of a conceptual metaphor on the part of the subject of speech, there is also an attitude to emotional influence and persuasion through a verbal image. The conceptual metaphor, which is a means of transferring opinion, "unfolds" in the context, demonstrating the development of the author's thought through the elements of the source and goal spheres. Thus, the conducted observation of the various discourse types clearly shows that social communication does not transform the language used into a fundamentally new thinking and communication tool of a person with a differen tsystem device, with different patterns of reflection of thoughts and feelings that are absent in natural languages.

Metaphors that combine into a comparative nomination find a wide and beneficial sphere of use in different genres of discourse. This nomination remains two-functional in discourse. The first function– aesthetically expressive. The second function is conceptual. Both functions are reflected on the entire content of the utterance. In general, the broad scope of the implementation of the second function by comparative

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

nominations in discourse genres is a clear evidence that language itself provides organic connection with the work of thought, constitutes an inalienable and at the same time the main productive force of a man.

Reference

1. Searle, J.R. (1983). Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind. Cambridge, London, New York, Melbourne, Sydney. Camb. Univ. Press. 270 p.
2. Fauconnier, G., Sweester, E. (1994). Cognitive Links and Domains: Basic Aspects of Mental Space Theory. Oxford: Oxford University Press, 42 p.
3. Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live by. - Chicago, London: The University of Chicago Press, 242 p.
4. Drozdova, T.V. (2019). On the transfer of opinion through a scientific text and cognitive metaphor. Conceptual studies of language : a collection of scientific works in honor of the 70th anniversary of Demyankov, V.Z. / ch. ed. Boldyrev, N.N. – M.: In-linguistics of the Russian Academy of Sciences; Tambov: Publ. house of TSU named after Derzhavin, G.R. Issue 16. pp. 541-548.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 18-21
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 18-21
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Kubə Mehdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Doktorant
kuba-1995@bk.ru

AZƏRBAYCANIN VERGİ SAHƏSİNDƏ İQTİSADİ DİPLOMATİYASI: REALLIQ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Açar sözlər: *vergitutma, diplomatiya,rəqabətqabiliyyətlilik, müqavilələr, beynəlxalq*
Keywords: *taxation, diplomacy, competitiveness, contracts, international*

Azərbaycan iqtisadi diplomatiyasının milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi sahəsində perspektivləri danılmazdır. Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən ölkə müxtəlif regionları və bazarları birləşdirən əsas nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilmək potensialına malikdir. Bu əlverişli mövqe Azərbaycana investisiya cəlb etməyə və beynəlxalq ticarəti stimullaşdırmağa imkan verir, iqtisadi artıma və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Azərbaycan mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən ölkələrlə sıx əlaqələr qurmaqla dünya bazarında öz iştirakını genişləndirir və əlverişli biznes mühiti yaradır. Bundan əlavə, ticarət müqavilələrinin imzalanması, beynəlxalq təşkilatlarda iştirak və beynəlxalq konfranslara ev sahibliyi etmək kimi diplomatik səylər əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin artırılmasına, bununla da milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir.

Azərbaycanın iqtisadi diplomatiyası ikitərəfli sazişin imzalanması mexanizmindən istifadə edir. Bu müqavilələr çox vaxt xarici tərəfdaşların hüquqlarını və qoyduğu kapitalı qoruyan geniş investisiya fəaliyyətlərində onlara əlverişli şərait

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

təmin etmək üçün zəruri olur. BMT-nin Baş Katibi Antonio Quterreşin qeyd etdiyi kimi: "Əsas beynəlxalq vergi islahatları gələcək illərdə, xüsusilə vergi güzəştlərindən və xüsusi iqtisadi zonalardan faydalanan ölkələrdə investisiya siyasətinə böyük təsir göstərəcək" (1). Azərbaycanda ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması, həmçinin vergidən yayınmanın qarşısının alınması üçün ikitərəfli sazişlər var. Təkcə bu istiqamətdə 87 müxtəlif hüquqi akt qəbul edilmişdir ki, onlardan 57-si Azərbaycanla tərəfdaş ölkələr arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və ya ondan yayınmanın və ümumən vergidən yayınmanın qarşısının alınmasına dair sazişlərin, konvensiyaların və protokolların təsdiq edilməsi haqqında qanunlardır (diaqram 1-ə bax). İkitərəfli sazişlərin təhlilindən göründüyü kimi, bəzi müqavilələrdə 10 vergi növü, bəzi müqavilələrdə isə cəmi 2 növ vergi nəzərdə tutulur. Təbii ki, bu, milli investisiya diplomatiyasının nəticəsidir. Lakin bəzi ölkələrlə bağlanmış müqavilələrdə yüksək nailiyyətləri digər ölkələrlə danışıqlar prosesinə və nəticələrinə tətbiq etmək həmişə mümkün olmur.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Diaqram 1. Azərbaycanla tərəfdaş ölkə arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması və ümumən vergidən yayınmanın qarşısının alınması üçün müəyyən edilmiş vergilərin sayı (2)

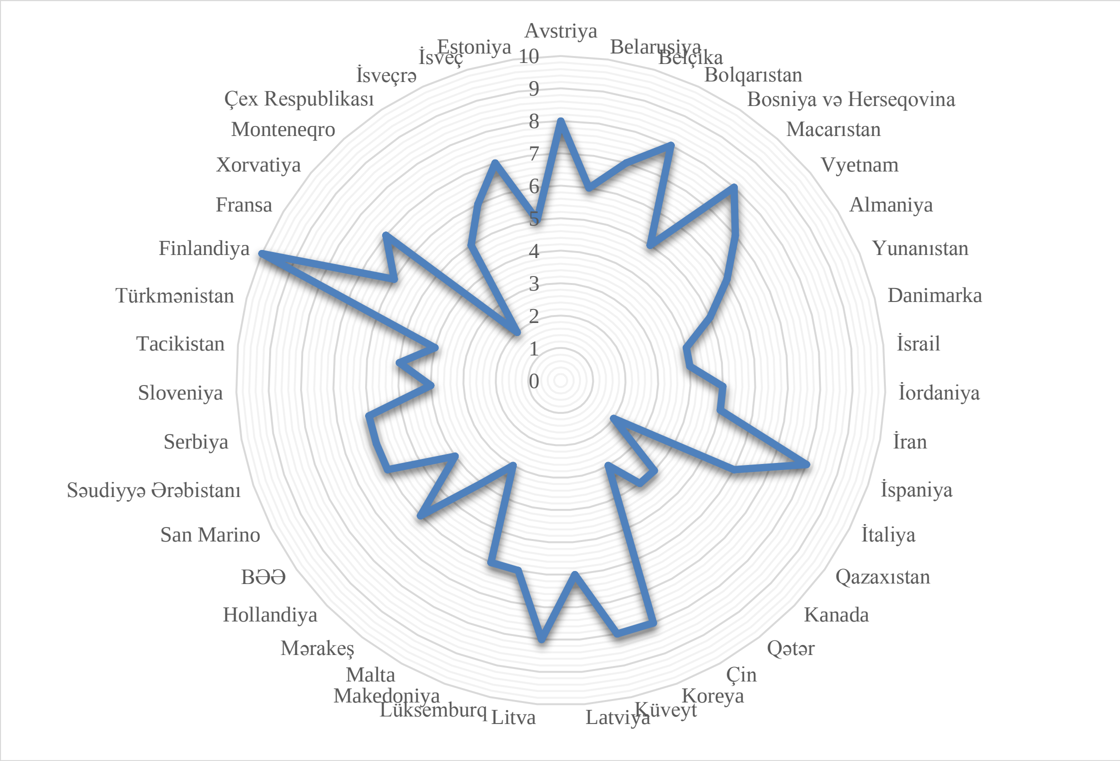

(2, saytın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş cədvəl)

İnvestisiyaların təşviqi və qorunması ilə bağlı qanunların təhlilindən aydın olur ki, danışıqların ən çox obyekti korporativ gəlir vergisidir; fərdi gəlir vergisi; əmlak vergisi; demək olar

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

ki, bütün imzalanmış müqavilələrdə nəzərə alınan torpaq vergisidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında gəlir vergisi və əmlak vergisi ilə bağlı ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında saziş 30 maddədən ibarətdir ki, bunlar xüsusilə hüquqi şəxslərin gəlir vergisinə; fərdi gəlir vergisinə; əmlak vergisinə; torpaq vergisinə şamil edilir. Eyni zamanda 18 vergi obyekti nəzərdən keçirilir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu müqaviləyə əsasən, bir ölkədə yaranan və digər dövlətin rezidentinə ödənilən faizlər digər dövlətdə vergiyə cəlb oluna bilər. Bununla belə, tutulan vergi ümumi faizlərin 10 faizindən çox olmamalıdır.

İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması üçün aşağıdakılara icazə verilir:

a) rezidentin gəlir vergisindən başqa dövlətdə ödənilmiş gəlir vergisinə bərabər məbləği tutmaq;

b) həmin dövlətin rezidentinin başqa dövlətdə ödədiyi əmlak vergisinə bərabər məbləği əmlak vergisindən tutmaq.

Bununla belə, bu cür vergitutma heç bir halda verginin çıxılması aparılmazdan əvvəl hesablanmış gəlir vergisi və ya digər dövlətdə gəlir və ya əmlaka aid edilən əmlak vergisinin məbləğindən artıq olmamalıdır. Rezidentin vergidən azad edilmiş əmlakından və ya ona məxsus əmlakından əldə etdiyi gəlirdən vergi hesablanarkən dövlətin bu halı nəzərə ala bilməsi üstünlükdür.

Ədəbiyyat

1. Dünya İnvestisiya Hesabatı. (2022). https://unctad.org/system/files/officialdocument/wir2022_overview_ru.pdf
2. https://e-qanun.az/result

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 22-23
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 22-23
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Gulnaz Hasanova
Baku State University
Ph.D student
gulnazhasanova1016@gmail.com

NAVIGATING THE INFORMATION AGE: TRENDS AND CHALLENGES IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS

Açar sözlər*: informasiya resursu, beynəlxalq əlaqələr, rəqəmsal texnologiyalar, təbliğat, kiberhücumlar, qlobal iqtisadiyyat, rəqabət qabiliyyəti*

Keywords*: information resource, international relations, digital technologies, propaganda, cyber-attaks, global economy, competitiveness*

In the modern world, information has emerged as a crucial resource exerting a substantial influence on international relations. The proliferation of the internet and digital technologies has resulted in more open and democratic access to information, which has, in turn, impacted political, economic, and cultural processes on a global scale.

Political Influence: Information has become a tool in the hands of states to achieve their political objectives. Propaganda, misinformation, and cyber-attacks have all become integral parts of geopolitical strategies. The importance of information security is growing, as it is crucial for the stability and safety of nations.

Economic Influence: The informational factor also plays a key role in the global economy. Access to data, along with its analysis and processing, has become an integral part of economic activity, determining the competitiveness of countries and companies.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Cultural Influence: The spread of information facilitates cultural exchange and mutual understanding between peoples. However, it can also lead to cultural domination and the loss of the uniqueness of national cultures.

Influence on International Organizations: The informational factor is changing the role and functions of international organizations, requiring them to be more transparent, open, and adaptive to new conditions.

In conclusion, the informational factor is becoming increasingly significant in the system of contemporary international relations, necessitating new approaches and strategies from states, international organizations, and society as a whole for effective interaction in a changing world.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 24-27
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 24-27
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Cəvahir Tunca
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Doktorant
cevahir.oa@gmail.com

BAKI BUXTASININ XƏZƏR DƏNİZİ YÜK DAŞIMASINDA ROLU

***Açar sözlər**: Bakı limanı, ipək yolu, Xəzər dənizi nefti, Bakı buxtasının 5 terminalı, buxtanın dalğalarının hündürlükləri*
***Key words:** port of Baku, silk road, Caspian Sea oil, 5 terminals of Baku bay, heights of the waves of the bay*

Buxtanın hazırki sahəsi 50km^2 , sahilinin uzunluğu isə - 20 km dir. Bakı Buxtasının ən dərin nöqtəsi 4 m, orta dərinlik isə 1.2 m təşkil edir. Suyun duzluluğu 13‰ dir. Dənizin küləkli mövsümündə dalğaların hündürlüyü 1.5 m - ə qədər yüksəlir. Buxtada dalğalanmanın rejim xüsusiyyətlərinə su səviyyəsinin dəyişkənliyi xüsusilə təsir göstərir. Aşağıdakı cədvəldə buxtanın fərqli hissələrində dalğaların orta aylıq və maksimal hündürlükləri göstərilmişdir.

Dalğaların orta aylıq və maksimum hündürlüklərinin cədvəli

Aylar	Ağ (Qara) şəhər		Buxtanın mərkəzi	
	Orta hündürlük	Maksimal hündürlük	Orta hündürlük	Maksimal hündürlük
Yanvar	0,4	1,1	0,4	1,0
Fevral	0,2	0,9	0,3	1,4
Mart	0,3	1,3	0,3	1,0

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Aprel	0,4	1,2	0,3	0,8
May	0,2	1,0	0,2	0,7
İyun	0,1	0,4	0,2	0,6
İyul	0,1	0,3	0,1	0,5
Avqust	0,1	0,4	0,1	0,6
Sentyabr	0,3	1,2	0,3	0,8
Oktyabr	0,4	1,6	0,3	0,8
Orta	0,25	-	-	1,4
Maksimal	-	1,6	-	1,4

***Cədvəlin göstəricilərinin mənbəyi: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Xəzər Dənizinin Monitorinqi idarəsi**

Buxta coğrafi mövqe olaraq Şimal və şimal- qərb küləklərindən qorunur. Bunan ən müsbət tərəfi gəmilərin küləkli dövrlərdə daldalana bilməsidir. Buxtanın daxili axınları zəifdir. Bütün bu cəhətlər onun dəniz limanı olaraq istifadəsinə əsas yaradır. Gəmilərin uzun müddət bənd edilə bilməsi buxtanı liman ticarətinə də əlverişli edir.

Bakı limanı ikinci dünya müharibəsi illərində də istər daşıma, istər müdafiə baxımından SSSR-də mühüm rol oynamışdı. Cəbhə bölgələrinə yanacaq, silah, yemek kimi yükləri daşımaq məqsədi ilə Bakı buxtasından intensiv istifadə olunmuşdur. 1942- ci ildə yük daşıma həcmi iki dəfə artmışdı. İkinci dünya müharibəsi sonrasında ziyan dəymiş Bakı buxtasında yenidənqurma işləri aparılmış və limanda sərnişinlər üçün xidmət binası tikilmişdir. 1960-ci ildən Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə məxsus gəmilər Volqa-Baltik kanalı vasitəsi ilə dünyaya açılır.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

1990-ci illərdə keçid dövrü illərində ölkənin hər sahəsində olduğu kimi Bakı buxtasında da istər ekoloji baxımdan, istər memari baxımdan vəziyyət heç də ürəkaçan deyildi. 1998-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə Bulvara Milli Park statusu verildi. 2001-ci idə isə Dənizkənarı Milli Park daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri sirasına daxil edildi.

Müstəqillik dövründə Bakı buxtasında yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı Qapalı Səhmdar Cəmiyyət olaraq 2015-ci ildə yenidən qurulmuşdur. Yenidən qurulan limana 400 ha ərazi ayrılmışdır ki, bu da bütün növ gəmilərin təhlükəsiz giriş-çıxışını əlverişli etmişdir. Günümüzdə Xəzər dənizinin ən böyük limanı olan yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin 13 körpüsü movcuddur. İl ərzində 100.000 lərlə konteynerlə 15 milyon tonacan yük daşınması həyata keçirilir.

Hazırda Limanın 5 terminalı mövcuddur:

- Əsas yük terminalı;
- Konteyner terminalı;
- Bərə terminalı;
- Dübəndi neft terminalı;
- Sərnişin terminalı.

Ələt qəsəbəsində yerləşən Bərə terminalı və limanı Asiyanın bir neçə ölkəsini birləşdirən əhəmiyyətli qovşaqdır. Liman Bakı-Ələt magistral yolu ilə ölkə içində və İpək yoluna çıxaraq yük daşımada daha geniş radiusa sahibdir.

Əsas Yük Terminalı (ƏYT) Bakı şəhərinin mərkəzində yerləşir. Burada 3 gəmi tərsanəsi mövcutdur. Dübəndi terminalı çox əhəmiyyətli Neft terminalı olmaqla 8 milyon tona yaxın xam neft daşınmasını həyata keçirir. Bu terminal vasitəsi ilə Qazaxstan və Türkmənistanın neft daşımasının əhəmiyyətli hissəsini həyata keçirir.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Bakı-Mahaçqala, Bakı- Həştərxan, Bakı-Ənzəli, Bakı-Aktao, Bakı-Manqustan dəniz xətləri ilə neft məhsulları, ərzaq malları, meşə materialları daşınır.

Bakı – Türkmənbaşı, Bakı- Bektaş və Bakı-Aktao gəmi-bərələri yüklə birlikdə sərnişin daşımada da istifadə olunur. Azərbaycanın Xəzər ətrafı ölkələrlə qarşılıqlı əlaqə qurmasında: Bakı-Mahaçqala, Bakı-Həştərxan, Bakı-Ənzəli, Bakı-Aktao dəniz yollarının əhəmiyyətli rolu vardır. Bu yollarla neft, taxta-şalban, quru yüklər daşınır.

2018-ci ildə Azərbaycanda Bakı Limanının təşəbbüsü ilə 65 ölkənin iştirak etdiyi Dünya Limanlar Konfransı keçirildi. Bu konfransda "Gələcəyin Limanları: hubların yaradılması və rabitənin sürətləndirilməsi" əsas mövzu idi.

Məqalədə göstərilənlərə əsasən demək olar ki, Bakı buxtasının bölgədəki inkişafı günü-gündən sürətlə artır. Bu sadəcə neft-qaz daşıması olaraq deyil, eyni zamanda dəniz daşımaçılığı olaraq və sənayenin inkişafı olaraq özünü biruzə verir. Bölgəyə turizm cəlb olunması çərçivəsində müasir və qlobal tədbirlərin Bakı şəhərində keçirilməsi də öz növbəsində buxtanın inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir. Xəzər Dənizinin bir çox limanları ilə (Bakı-Mahaçqala, Bakı-Həştərxan, Bakı- Ənzəli, Bakı- Aktao, Bakı-Türkmənbaşı, Bakı-Bektaş) Bakı buxtasının inkişafda olan əlaqələri bölgənin Xəzər dənizinin ən əhəmiyyətli buxtasına çevirmişdir. Ümümmilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin buxtaya verdiyi önəmin nəticələri bugün də özünü doğrultmaqdadır.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 28-32
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 28-32
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Filiz Demirci
Bakı Dövlət Universiteti
Doktorant
leilaabdullayeva@icloud.com

XÜSUSİ ƏDƏBİ XARAKTERLƏRDƏN İLHAM ALINARAQ ADLANDIRILAN BƏZİ XƏSTƏLİK ADLARI

Açar sözlər: *Knyaz Mışkin, ədəbi sindrom, spesifik xarakter, təbabət, Edip*
Key words: *Prince Myshkin, literary syndrome, specific character, medicine, Ouidipus*

Dünya ədəbiyyatında qədim dövrlərdən bəri qüdrətli və təsirli əsərlər qələmə alan böyük yazıçılar əsərlərində obrazları, həyatı bədiiləşdirərkən əsasən real həyatın təsirinə məruz qalmışlar. Xüsusilə sosial fərqlilikləri və ya müəyyən bir qrupu və spesifik vəziyyətləri təmsil edə bilən formadakı bu simvollar tibb dünyasında bəzi xəstəlik adları üçün ilham mənbəyi olmuşdurlar.

Ortaq məxrəcləri insan olan ədəbiyyat və tibb hər sahədə, tarix boyunca əlaqədə olmuşdurlar. Böyük yazıçıların yüksək təsviretmə gücü sayəsində meydana gələn bədii ədəbiyyatın bütün sənət texnikaları ilə bəzənmiş yeni yönəlimlərlə hər daim inkişaf etmiş bu əsərlərdəki obrazlar, fərdin və cəmiyyətlərin sosial həyatlarının yansımaları olmuşdurlar. O hər orqanizmin canlılığı üçün sağlamlığın vacibliyini vurğulayır. Əqli və fiziki cəhətdən yerində olmaq ya da olmamaq əsərlərdə tibbi əlamətlər ilə özünü göstərir. Ədəbiyyat şəxs və cəmiyyət həyatının davam etdirilərkən yaşadıqlarını həm ifadə edər, həm də həyatını yönləndirməyə köməkçidir. Yazıçılar cəmiyyətləri ifadə etməklə yanaşı elə tiplər elə ideallar yaratmışdırlar ki,

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

bunlar kütlələri arxasınca apara biləcək, yüzillərlə unudulmayacaq gücdə olmuşdurlar.

Ədəbiyyatdakı böyük ustaların yaratdığı bu özünəməxsus obazlar sanki tibb elminin xidmətinə təqdim edilmiş, imtiyazlı vəziyyətə diqqət çəkmək istənmiş kimidir. Bu mühüm və özünəməxus obrazlar tibb sahəsində müəyyən xəstəliklərin müəyyənləşdirilməsi, müalicəsi, xəstəliklərə qarşı tədbir görülməsi və xəstəliklərin adlandırılması mərhələlərində tibb mütəxəssisləri üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Qədim yunan ədəbiyyatında dastanlara, xalq ədəbiyyatından modern dünya ədəbiyyatına, şeirdən teatra qədər bir çox mədəniyyət və incəsənət sahəsində özlərini göstərən bu spesifik qəhrəmanlar cəmiyyəti mənfi və ya müsbət yöndə təsir edərək tibb elminə insanın həyatına fiziki və ruhi sağlamlıqla sosial yöndən uyğun davam etdirə bilməsi adına kömək etmişdirlər.

Əsasən avtobioqrafik və bioqrafik əsərlərdə gördüyümüz xəstəliklərin müəyyənləşdirilməsi, müalicəsi, hekayələrin başlanğıcı, yaşanmışlığı və nəticəsi bütövlükdə nəzərə alındıqda, əsərlərin yazıldığı dövrlər sosial, mədəni, elmi strukturları ilə dəyərləndirilməyə imkan verir. Bu genetik qiymətləndirməni və xəstəliyin tezliyini ortaya qoyur. Bu isə özünəməxsus obrazların bədii əsərlərdəki xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Stefan Sveyqin "Tənhalığın kəşfi" əsərində epilepsiya xəstəsi olan Dostoyevskinin əsərlərindəki xəstə obrazlardan bəhs edir. "İdiot" romanındakı Knyaz Mışkinin keçirdiyi epileptik tutulmalar əsərin yazılmağında Dostoyevskiyə ilham verdiyi qeyd edilir.

XVIII əsrdən etibarən romantik xarakterlərin mühüm xüsusiyyəti olaraq qarşımıza çıxan "vərəm"lə öyünən Corc Bayron, Şelli, Bronte bacılları, Anton Çexov, Keyt Şopen kimi sənətçilər əsərlərindəki xəstəlikdən əziyyət çəkən obrazlar

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

vasitəsi ilə romantizm, realizm kimi ədəbi cərəyanların təsirini gücləndirmişdirlər.

Bədii əsərlərin ana xətti bu xəstə qəhrəmanlar üzərində qurularkən, labarotoriya şəraitində təcrübədən keçirilirmişcəsinə xəstəliklə bağlı təcrübə və məlumatlar tibb elminə təqdim edilirmiş kimi aydındır. Əlbətdə ki, bu təcrübə və məlumatların reallığı yazıçının biliyi ilə paralel irəliləyir.Yenə, Anton Çexov, Artur Konan Doyl, Xalid Hüseyni, Fridrix Şiller, Mixail Bulqakov kimi həkim yazıçılar əsərlərində verdikləri məlumatlar və şərhlərin reallıq nisbəti yüksəkdir.

Avtobioqrafik əsərlərdə isə bilavasitə olaraq yaşadıqlarını qələmə alan, öz təcrübələrini bir həkim titizliyi ilə oxuyucuya çatdıran yazıçıların əsərləri tibb elminin yoluna işıq tutur. Peyami Safanın "Doqquzuncu cərahiyyə palatası", F.Skott Fitsceraldın "Nəvazişli gecə" romanı, Qulu Xəlilovun "Yaşamaq istəyirəm" adlı avtobioqrafik povesti, Mişel Foksun "Şanslı Adam" əsəri bunlardan bəziləridir.

Digər yandan biyoqrafik və ya bədii əsərlər əgər ciddi bir araşdırma nəticəsində üzə çıxıbsa, təbabət elminə dair faydalı məlumatları özündə ehtiva edir. Həyatın reallıqlarını insana və cəmiyyətə təsiri ədəbiyyatın mesajlarından biri olaraq işlənən əsərlərə nümunə göstərilə biləcək Elizabeth Vurtzelin "Prozak toplumu" adlı avtobioqrafiyası psixoloji problemlərin məhsuldarlığa təsirini vurğulayarkən sanki tibb elmindən bu əks-təsiri aradan qaldırmasını xahiş edirmiş kimidir.

"Şüşə qapaq altında" əsərində Silviya Plat təcrübə etmək məcburiyyətində qaldığı elektroşok müalicəsinə toxunur. Türk ədəbiyyatında Əhməd Haşım, Peyami Safa, Oğuz Atay kimi yazıçılar da realist bir müşahidə ilə ruhi xəstəlikləri faydalı olması məqsədə ilə daxili təhlil, psixoloji təhlil, şüur axını üsulları ilə o xuyucuya çatdırırlar.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Ədəbiyyatda elə obrazlar vardır ki, tibbdəki bəzi xəstəliklərə həm ad olmuş, həm də bu xəstəliklər ilə bağlı məlumatları sənətlə yoğuraraq öz içlərində ehtiva etmişlər. Nümunə olaraq Şeksprin Brut və Sezar obrazları ilə "Hamlet" tragediyasındakı Edip və Ofeliya obrazları "Edip kompleksi və Ofeliya sindromuna"na ad olmuşdurlar.

Bunlarla bərabər Verter sindromu (Göte "Gənc Verterin iztirabları"), Tood sindromu, (Luis Kerrol "Alisa möcüzələr diyarında"), Dorian Qrey sindromu (Oskar Vayld "Dorian Qreyin portreti"), Münxauzenin sindromu (R.Erich Raspe "Baron Münxauzenin sərgüzəştləri "), Don Juan sindromu (Cakomo Kazanova "Don Juan"), Polyanna sindromu (E. Porter "Polyanna") , Madam Bovari sindromu (Qustav Flober "Madam Bovari"), Dr.Strangelove sindromu (Peter George "Kırmızı alarm"), Zoluşka sindromu, Piter Pen sindromu, Rapunzel sindromları öz adlarını bədii ədəbiyyatdakı obrazlardan götürmüşdürlər. Əlavə olaraq seçə biləcəyimiz bəzi tipik personajlar Molyerin Xəsisi, Qonçarovun Oblomovu (təmbəlliyin və ertələməyin timsalı), Kafkanın bir səhər oyananda özünü böcək olaraq görən Qreqor Zamzası (tükənmişlik sindromunun qeydə alınmış ilk nümunə sayılır), latın əsilli yazıçı Ovidinin əsərindən təsirlənilərək adlandırılan Piqmalion sindromu (xəyal edilənin reallaşması) və s. sayıla bilər.

Əsərlərində istər mövzu, istərsə də obrazların xüsusiyyətləri baxımından bu cür mövzuları, həyatları bədiiləşdirən yaradıcılar olduqca çoxdur. Ədəbiyyatın həm mövzu, həm də mövzunun işlənməsi sırasında tibbi materialları istifadə edilməsi mümkündür. Məqsəd insanı ortaya qoymaqdır. Bədii ədəbiyyat ilə bu qədər iç-içə keçmiş təbabət obrazların tədqiq edilməsi həm ədəbi cəhətdən, həm də tibbi cəhətdən artıq məcburi hala gəlmişdir və bununla bağlı araşdırmalar artmış olmasına baxmayaraq, hələ də kifayət deyildir. İnsanın həyatını

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

davam etdirərkən özünü ifadə etməsi, yaşadığı şəraiti ortaya çıxara bilməsi nə qədər mühimdirsə, keyfiyyətli həyat davat etdirmək üçün cəmiyyətə kömək edən elmlərə xidmət də bir o qədər qiymətlidir.

Əsərləri sənət baxımından qiymətləndirilərkən mövzunu çatdırılmasını dəstəkləyən vasitələrin funksiyaları verilmək istənən mesajla əlaqədar olmalıdır. Xəstəlik adlarına ilham olmuş obrazlar "ədəbi sindromlar" demək heç də mövzudan uzaq olmayacaq. Məhz bütün bunlar mövzunun dünya ədəbiyyatındakı aktuallığını meydana çıxarır.

Obrazlar əsərdə müəyyən edilərkən bütün sənət məharətlərini əsərlərdə izlədiyimiz sənətçilər, fiziki və ruhi təsvirləri tibbi məlumatlar ilə bəzəyərək sintezlərinu həyata paralel yaratmışdırlar. Bu qiymətləndirmə üç vəhdət qaydasına uyğun olub-olmamasından, hansı ədəbi dövrün, hansı sənət axımından təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq tibbi məlumatlardan istifadə perspektivi ilə tibb və ədəbiyyat arasındakı əlaqə nəzərə alaraq aparılmışdır.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 33-36
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 33-36
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Aynurə Yəhyayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
yehyayeva1@gmail.com

İNSAN KAPİTALINA YÖNƏLDİLƏN SOSİAL İNVESTİSİYALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: *insan kapitalı, sosial investisiya, təhsil, müəssisə, inkişaf*

Key words: *human capital, social investment, education, enterprise, development*

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı əmək bazarındakı vəziyyəti, iqtisadiyyatda məşğulluq formalarını dəyişir. Elmi-texniki tərəqqi potensial işçinin peşəkar bilik və bacarıqlarına, ixtisaslarına, intellektual və mədəni səviyyəsinə olan tələblərin artmasına kömək edir. Bu baxımdan informasiya iqtisadiyyatında insan kapitalının rolunu unutmaq olmaz. Müasir tədqiqatlar inandırıcı şəkildə sübut edir ki, insan kapitalı iqtisadi inkişafın əsasıdır. İqtisadi artımın davamlılığının əsas amilləri insan, maliyyə kapitalı və təbii ehtiyatlar hesab edilir ki, bunlardan birincisi ümumi iqtisadi inkişafın təşkil edir

İqtisadi cəhətdən faydalı, ekoloji cəhətdən təmiz və sosial yönümlü şəraitin yaradılması insan kapitalının toplanması və inkişafı baxımından dövlətin prioritet vəzifəsidir. İnformasiya iqtisadiyyatında insan kapitalının inkişafı üçün dövlət və regional proqramların qəbulu bugünkü reallıqlar üçün zərurətdir. İnsan kapitalının inkişafında əsas amil sosial investisiyalardır. Sosial investisiyalar insan kapitalının formalaşmasında və inkişafında önəmli rol oynayır, onların axını və səmərəli istifadəsi ümumilikdə hər bir fərdin ümumi

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

və peşə biliklərinin, bacarıq və təcrübəsinin formalaşmasına, məşğulluq siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasına, normal iş şəraitinin təmin edilməsinə kömək edir. Elm və təcrübə sübut etmişdir ki, fərdin bioloji və əqli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün maddi və maliyyə resurslarının müntəzəm xərclənməsi, habelə fərdin özünün davamlı fəaliyyəti reallaşdırılmalıdır. Ancaq keyfiyyətcə yeni, daha yüksək səviyyəli yaradıcı, peşəkar şəxsiyyət xüsusiyyətləri əlavə xərclər hesabına daha da inkişaf etdirilə bilər. Bu baxımdan gələcəkdə faydalı sosial effekt əldə etmək məqsədi ilə sosial sahənin inkişafına resursların səmərəli və məqsədyönlü investisiyası kimi sosial investisiyaların artırılması məsələləri aktuallaşmışdır.

İnsan kapitalına yönəldilən sosial investisiyalar hər bir fərd üçün sağlam qalmaq, təhsil almaq və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əsas mənbədir. Kadrların inkişafına investisiya qoyan müəssisə üçün bu, işçilərin məhsuldarlığının artırılması deməkdir. Milli iqtisadiyyata təsir onun rəqabət qabiliyyətinin qorunmasında və ÜDM-in artımında özünü göstərir (Yaxyaeva**,** 2021, 68-72). Müasir dövr insanın qabiliyyətlərinin və peşəkar keyfiyyətlərinin inkişafına müntəzəm investisiya qoyulmasına ehtiyacı diktə edir. Bu cür investisiyalar uzunmüddətli və strateji xarakter daşımalıdır, çünki onlar gələcəkdə ölkənin iqtisadi inkişaf imkanlarına önəmli dərəcədə təsir etmək qabiliyyətlərinə malikdir. Müasir dövlətin iqtisadi inkişafının səmərəliliyi onun işçilərin ümumi təhsil biliklərinə yiyələnməsi və onların peşəkar hazırlığı üçün nə qədər vəsait ayırmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

İstənilən insanın məhsuldar işi onun təhsil və sağlamlıq səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhsuldarlıq insan kapitalına investisiya artımı ilə əlaqələndirilir ki, bura təhsil və sağlamlığa ayrılan xərclər daxildir (Cəfərova, 2022, 93-102). Azərbaycanda təhsil və səhiyyəyə ayrılan investisiyaların əsas

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 33-36
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 33-36
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

mənbəyi kimi dövlət büdcəsi çıxış edir. 2022-ci ildə dövlət büdcəsindən səhiyyəyə 1417,9 milyon AZN, təhsilə 3696,4 milyon AZN ayrılıb ki, bunlar da müvafiq olaraq ümumi büdcə xərclərinin 4,4 və 11,5 %-ni təşkil edir.

Təhsil üçün zəruri investisiyalar bu sahədə insan kapitalının inkişafına təkan verə bilər. Təcrübə göstərir ki, ən sərfəli investisiya valideynlərin övladlarının təhsilinə qoyulan investisiyalardır ki, bunlar da pul axınının artmasına kömək edir. Gənc valideynlər bilməlidirlər ki, övladlarının təhsili son dərəcə vacibdir, çünki bu, onlara peşəkar inkişafa, maliyyə cəhətdən müstəqil və inamlı olmağa imkan verir (Yahyaeva, 2020, 71-79). İnsan kapitalına sosial investisiyalar müəssisələrdə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Biz insan kapitalını müəssisələr üçün iqtisadi resurs hesab edə bilərik. Bu halda əmək ehtiyatlarının, əmək və insan potensialının müəyyən xüsusiyyətlərini vurğulamaq vacibdir. İnsan kapitalının dinamik xarakteri kimi onun mühüm xüsusiyyətini də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. İstənilən müəssisə öz korporativ insan kapitalının həcminin mümkün qədər böyük olmasını təmin etməkdə maraqlıdır. İnsan kapitalına investisiyaların əsas xüsusiyyətlərindən biri həmin investisiyanın qaytarılmasının mümkünlüyüdür. Məsələn, müəssisədə gənc mütəxəssisə nə qədər tez investisiya qoyularsa, gəlir bir o qədər tez əldə ediləcək. İşçinin gəliri aktiv əmək qabiliyyəti mərhələsində olduğu müddətdə müəyyən həddə qədər artır, ondan sonra isə azalır. Digər bir xüsusiyyət, müəssisənin işçisinə qoyulan investisiyaların sosial cəhətdən məqsədəuyğun və cəmiyyətə zərərli olmamasıdır. Bundan əlavə, insan kapitalında xərclər çox vaxt insanların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi ərazinin müxtəlif ənənələri və adətləri ilə müəyyənləşdirilir. İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar təkcə fərd üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün ən faydalıdır. Bu, həmin investisiyaların daha uzunmüddətli

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

iqtisadi və sosial effekt verməsi ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət sosial investisiyaların uzunmüddətli xarakter daşıdığının bariz nümunəsidir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, insan kapitalına sosial investisiyalar hər bir fərdə bütün həyatı boyu öz təsirini göstərir.

Beləliklə, cəmiyyətdə uğurlu rəqabət strategiyasının amillərindən biri insan kapitalıdır ki, bu da daimi inkişafa ehtiyac duyur. Bu, investisiya hesabına əldə edilir, yəni, bazarda davamlı və uğurlu rəqabət üstünlüyünü təmin etmək üçün işçilərin təhsilinə, sağlamlığına, mobilliyinə və onların ümumi həyat keyfiyyətinə müəyyən vəsaitlər xərclənir. İnsan kapitalının ölkə iqtisadiyyatının inkişaf amilinə çevrilməsi üçün məhz təhsilin, elmin, elmi tədqiqatların, yüksək texnologiyaların, mədəniyyətin inkişafına sosial investisiyalar lazımdır. Müəssisələrin inkişafı üçün də insan kapitalına sosial investisiya ehtiyac var ki, bu da məhsuldarlığın və səmərəliliyin artmasına səbəb olması və nəticədə bazarda lazımi rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Yaxyaeva, A.Y. (2021). Vliyanie na sotsialno-ekonomicheskoe razvitie stranı investitsiy v chelovecheskiy kapital. Yaxyaeva, A.Y. Nauchnıe izvestiya. Seriya: Sotsialnıe i qumanitarnıe nauki. T.17, №2. s.68-72.
2. Cəfərova, N.B. (2022). İnsan kapitalı yaradıcılıq vasitəsi kimi. Audit, 3(37), s.93-102.
3. Yahyaeva A.Y. (2020). The effectiveness of involving social investments in education. New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences. Volume 7, No 3, s.71-79.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 37-41
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 37-41
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Şəlalə Məmmədova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
memmedovashelale@mail.ru

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ İQTİSADİ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA NƏZARƏTİN ROLU

Açar sözlər: *müəssisə, maliyyə-iqtisadi sabitlik, nəzarət, idarəetmə, rəqəmsallaşma, səmərəlilik, pul vəsaitləri*
Keywords: *enterprise, financial and economic stability, control, management, digitization, efficiency, cash*

Hazırda şirkətlər şiddətli rəqabət, bazarların qloballaşması, qeyri-sabit iqtisadi mühit kimi bir çox problemlərlə üzləşirlər. Aydındır ki, gələcək illərdə uğur qazanacaq yeganə şirkətlər fürsətlərdən daha yaxşı istifadə edən və üzləşdikləri təhlükələri azaldan şirkətlər olacaqdır.

Müasir dünyada bütün sənaye sahələrinin, o cümlədən maliyyə sektorunun rəqəmsallaşması istiqamətində inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. Görünən odur ki, bütün uğurlu və startap şirkətlər müəssisənin bütövlükdə daxili proseslərini rəqəmsallaşdıraraq ən müasir və daha qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməyə cəhd edirlər.

Son bir neçə il ərzində rəqəmsal texnologiyalarda baş verən böyük sıçrayış biznesin maliyyə sferasında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır ki, bu da özlüyündə hər bir şirkətin geniş istifadə edə biləcəyi texnologiyaların yaradılması ilə müşayiət olunmaqdadır (Kuranov, 2023: 120-123).

Müasir iqtisadi şərait müəssisə fəaliyyətinin yüksək səviyyəsi ilə, yəni davamlılığı ilə xarakterizə olunur. Belə ki, hazırda seçdikləri müəssisənin etibarlılığına arxayın olmaq istəyən investor və tərəfdaşlar şirkətin davamlılıq göstəricilərinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verirlər. Maliyyə və

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

iqtisadi böhranlar müəssisənin xərclərini azaltmaq və səviyyəsini artırmaq üçün onun proqnozlaşdırılan vəziyyətinin etibarlı hesablamalarının alınması ehtiyacını müəyyən etməklə müəssisəni gələcək sarsıntılara bir növ hazırlamış olur. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisənin maliyyə-iqtisadi sabitlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən onun daxili və xarici mühit amillərinin hərtərəfli təhlilini aparmaq lazımdır.

Xarici sabitlik dedikdə tələb və təklifdə güclü dalğalanmalarla müşayiət olunan böhranlara baxmayaraq, şirkətin bazardakı mövqeyini qoruyub saxlamaq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Daxili sabitlik isə müəssisənin daxili mühit amillərinin təsiri altında ödəmə qabiliyyətini və rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Xarici mühit yüksək dərəcədə heterojenlik ilə xarakterizə olunur ki, onun təsiri müəssisə fəaliyyətinə birbaşa və dolayı təsir edən amillərlə müəyyən edilir.

Öz növbəsində daxili mühiti qiymətləndirərkən, şirkətin ölçüsünü, təşkilati-hüquqi formasını, işçi heyətini, habelə müəssisənin həyat dövrü mərhələsini nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, təşkilatların maliyyə sabitliyinə təsir edən xarici mühit amillərinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar: 1. xarici və daxili amillər arasında sıx əlaqə; 2. geniş kəmiyyət tərkibinə və müxtəlifliyinə görə xarici amillərin mürəkkəbliyi; 3. onların kəmiyyətcə qiymətləndirilməsinin mümkünsüzlüyü; 4. qeyri-müəyyənliyin yüksək səviyyəsi.

Bir sıra müəlliflər (məsələn, İ.V. Kovaleviç) müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir edən daxili amilləri iki böyük qrupa bölür: maliyyə-əməliyyat və investisiya. Birinci qrupa mexanizm, kapital strukturu, maliyyə strategiyası, debitor borclarının artımı və maliyyə idarəçiliyi kimi maddələr daxildir. İkinci qrupa isə marketinqi, mənfəət səviyyələri və inventar səviyyələri daxil edirlər (Ekonomika, menedjment,

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

finansı: aktualnıe voprosı teorii i praktiki: Sbornik nauchnıx statey VII mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferenchii, 2023: 26).

Müəssisənin səmərəliliyi dedikdə hər bir təşkilatın öz məqsəd və vəzifələrinə resurslardan optimal istifadə etməklə ən böyük nəticələrə nail olmaq qabiliyyəti başa düşülür. Müəssisənin səmərəliliyinə nail olmaq sistemli və məqsədyönlü idarəetmə, eləcə də təşkilatın əsas göstəriciləri və proseslər üzərində nəzarəti vasitəsilə mümkündür. Nəzarət konkret məqsədləri və onlara nail olmaq üçün planları müəyyənləşdirməyə kömək edir. Daha sonra bu məqsədlərə qarşı irəliləyişləri izləyir və ölçür. Nəticələri müntəzəm olaraq təhlil edərək və onları planlarla müqayisə edərək, nəzarət uyğunsuzluqları və problem sahələrini aşkar edir, strategiyaya vaxtında düzəlişlər etməyə və məqsədlərə çatmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir. Müəssisənin maliyyə göstəricilərinə nəzarət özündə gəlirlər, xərclər, mənfəət, rentabellik və s. maliyyə göstəricilərinin daimi monitorinqini və təhlilini ehtiva eldir.

Maliyyə məlumatlarının təhlili təşkilatın maliyyə göstəricilərinə təsir edən amilləri müəyyən etməyə, həmçinin xərcləri azaltmaq, gəlirləri artırmaq və ümumi maliyyə fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanlarını müəyyən etməyə kömək edə bilər. Nağd pula nəzarət təşkilatda pul vəsaitlərinin hərəkətinin monitorinqini, təhlilini və idarə edilməsini əhatə edir. Bu, pul resurslarının səmərəli idarə olunmasını təmin etmək və vəsait çatışmazlığı ilə bağlı riskləri minimuma endirmək məqsədi daşıyır.

Nağd pula nəzarətin bir hissəsi kimi bunlar həyata keçirilir: 1. Büdcə və pul vəsaitlərinin hərəkətinin planlaşdırılması: müəyyən dövr üçün büdcə və pul vəsaitlərinin hərəkət planının hazırlanması. 2. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin monitorinqi: təşkilat daxilində daxilolmaların və xərclərin davamlı

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

monitorinqi. Bura satış qəbzləri, hesab ödənişləri, satıcı xərcləri, əmək haqqı, vergilər və digər ödənişlərin izlənilməsi daxildir. 3. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin səmərəliliyinin təhlili: pul vəsaitlərinin qalıqları, debitor və kreditor borclarının dövriyyəsi, borcların ödənilməsi müddəti, investisiya fəaliyyəti və pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir edən digər amillər kimi göstəricilərin qiymətləndirilməsi. Təhlil problemli sahələri müəyyən etməyə və vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlər görməyə imkan verir (Varivonchik, 2023: 107-109).

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, gələcəkdə təkcə rəqəmsallaşma yolu ilə şirkətlərin fəaliyyətinin inkişafı və sadələşdirilməsi ilə yanaşı, həm də rəqəmsal təhlükəsizlik sahəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki ildən-ilə daha çox çətin və resurs tutumlu proqramlar ortaya çıxır ki, onların isə hər birinin təhlükəsizliyinə nəzarət edilməsi diqqətdən qaçmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kuranov, H.A. (2023). Transformasiya finansovıx sistem b usloviyax chifrovizachii ekonomiki. Kuranov, H.A., Chifrovaya ekonomika i finansı: Materialı Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy kohferenchii, Sankt – Peterburq, Chentr nauchno-informachionnıx texnoloqiy “Asterion”,. – s.120-123.- EDN ZCMEZS.
2. Ekonomika, menedjment, finansı: aktualnıe voprosı teorii i praktiki: Sbornik nauchnıx statey VII mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferenchii, Maxachkala, 11 maya 2023 qoda. – Maxachkala: Obshestvo s oqranichennoy otvetstvennostyu “İzdatelstvo ALEF” – 270 s. ISBN 978-5-00212-293-6.- EDN ZHDNYV.
3. Varivonchik, A.E. (2023). Primenenie kontrollinqa dlya effektivnosti biznesa. Varivonchik, A.E. Problemı

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

sovremennoqo sochiuma qlazami molodıx issledovateley – XV: Materialı XV Vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferenchii, Volqoqrad, 31 maya 2023 qoda. – Voqoqrad: Zakrıtoe akchionernoe obshestvo “Universitetskaya kniqa”, 2023.-s.107-109.- EDN FQHQOZ.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 42-45
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 42-45
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Səidə Məmmədova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
seidememmedova@mail.ru

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *süni intellekt, texnoloji inkişaf, süni intellektin xüsusiyyətləri, avtomatlaşdırma, "ağıllı" məhsullar*
Keywords: *artificial intelligence, technological development, features of artificial intelligence, automation, "smart" products*

Hazırda dünyanın sürətlə inkişaf etdiyinin və hər il daha yeni texnologiyaların peyda olmasının şahidi oluruq. İnsan həyatının smart gadget olmadan təsəvvür edilməsi indi çox çətindir. İnsanlar süni intellektin (Sİ) ona nə qədər yaxın olduğunu düşünməsə də, görünən odur ki, ağıllı tozsoranlardan, Google, Yandex kimi səsli köməkçilərdən və qabaqcıl maşınlardan istifadə edilir ki, onların da hamısı insanın əvəzinə işi görərək həyatı asanlaşdırır. Süni intellektin başlıca xüsusiyyətləri kimi bunları qeyd etmək olar:

– təkrarlanan proseslərin avtomatlaşdırılması;
– məlumatların axtarışı və işlənməsi;
– böyük həcmdə məlumatları müqayisə etmək və təhlil etmək;
- uyğunlaşmaq və öyrənmək (Sadova, 2022: 210-212).

Süni intellekt dünyada bir çox sahələrdə inkişaf edir, xüsusilə tibb, maliyyə, sənaye və təhlükəsizlik sahələrini qeyd etmək lazımdır ki, bu sahələrdə artıq xeyli irəli addımlar atılmışdır. Süni intellekt bir yerdə dayanmır və digər sahələrdə də inkişaf edir. Bunlardan, məişət, kənd təsərrüfatı, təhsil, nəqliyyat, logistika, dövlət idarəçiliyi, biznes, məhkəmə

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

sistemi, idman, mədəniyyət, media, üz tanıma və s. sahələri misal gətirmək olar. Gələcəkdə layihələrdən istifadədə və həyatımızı asanlaşdırmaqda bütün bu yeniliklərin nəzərə çarpacağı görünməkdədir.

Süni intellekt rəqəmsal kompüterin və ya kompüter tərəfindən idarə olunan robotun müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Bu termin insanlar üçün xarakterik olan intellektual proseslərlə təchiz edilmiş sistemlərin dizaynının inkişafı üçün istifadə olunur.

Süni intellekt məntiqə və dəqiq hesablamalara əsaslanır ki, bu da onu sənayedə istifadə etməyə imkan verir.

Sənayedə süni intellektin tətbiqinin əsas sahələrinə nəzər yetirmiş olsaq, ilk növbədə burada istehsalın avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması vurğulanmalıdır. Bir çox şirkətlər süni intellektlə idarəetmə proseslərini işə salmağı planlaşdırır. Onlar materialların alınmasına, malların keyfiyyətinə, təyinat yerinə göndərilməsinə, habelə verilmiş planın yerinə yetirilməsinə və avadanlıqların köhnəlməsinə nəzarət edəcək. Yeri gəlmişkən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda özəl sektorda süni intellektin idarəetmə prosesində tətbiqi ilk dəfə olaraq Azercell şirkətinin fəaliyyətində görünmüşdür. Sonrakı dövrdə isə Bakcell, Pasha Holding, Beynəlxalq Bank və Unibankın fəaliyyətində süni intellektə yer ayrılmışdır.

Malların keyfiyyətinin yoxlanışında demək olar ki, hətta ən təcrübəli işçi məhsulun bütün qüsurlarını görməyə bilər, çünki onlar çox kiçik ola bilər. Maşınlar isə hətta istehsal xəttində baş verə biləcək bir proses olan həssas kameralar sayəsində məhsulun kiçik qüsurlarını belə aşkar edə bilir.

Məlumdur ki, müxtəlif məhsulların istehsalı bu və ya digər şəkildə ətraf mühitə ziyan vurur. Süni intellekt ətraf mühitə təsiri azaltmaq və ya istehsalın transformasiyasına kömək etmək üçün də bir yoldur deyə bilərik.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

İstehsalda ən vacib amil insan amilidir. Məlumdur ki, hətta təcrübəli işçinin belə pis məqamları, səhv, uğursuz qərarları olur. Süni intellektdə isə bu yoxdur, çünki onun hərəkətləri duyğulara deyil, texnologiya və informasiyaya əsaslanmışdır.

Müasir dünyada süni intellekt istehsalata tətbiq edilir. Belə ki, istehsal prosesləri avtomatlaşdırılır və insanlar tədricən iş prosesindən kənarlaşdırılır. Süni intellektin üstünlüklərini belə sıralamaq mümkündür:

- istehsal vaxtı azaldıla bilər;
- məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək olar;
- məhsullara tələbatı əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq olar;
- müasir ekoloji şəraitdə ən vacib olan ətraf mühitə atılan zərərli tullantıları azaltmaq olar (Shcherbakova, 2021: 77-80).

Bu gün süni intellekt texnologiyalarının inkişafında qabaqcıl ölkələr meydana çıxıb. Birincilər arasında ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya, Çini göstərmək olar. Əksər aparıcı ölkələr süni intellektin inkişafı üçün dövlət strategiyaları və ya konsepsiyalarını qəbul ediblər. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda süni intellektin inkişafı ilə bağlı strategiyanın hazırlanması istiqamətində xeyli işlər həyata keçirilir, IV Sənaye İnqilabının çağırışlarını əldə rəhbər tutaraq kompleks tədbirlər görülür, bununla bağlı müxtəlif elmi tədqiqatlar aparılır, konfranslar keçirilir və müvafiq qurumlar yaradılır.

Azərbaycanda süni intellekt bir sıra idman növlərində, kənd təsərrüfatında (dronların tətbiqi), elektron hökumət portalında ("ASAN Login" üzərindən üz tanıma və sistemə giriş), A2Z, ATL, Azercosmos, SOCAR və digər sənaye qurumlarında robotlar vasitəsilə müxtəlif layihələrin icrası üzrə tətbiq edilir.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, süni intellektin təbii ki, yalnız üstünlükləri deyil, həm də mənfi cəhətləri olduğunu unutmaq olmaz. Süni intellektin inkişafının cəmiyyət və bütövlükdə bəşəriyyət üçün hansısa risklərin olması

düşündürücü sual olaraq qalmaqdadır. Süni intellekt sektorunun tənzimlənməli olması da diqqətdən qaçmamalıdır. Hazırda süni intellektin bütün sahələrə-cəmiyyətə, biznesə, sənayeyə, hökumətə, hətta mədəniyyətə belə təsir etmək üçün böyük potensialı olduğunu görür və biz onun imkanlarını yalnız reallaşdırmağa başlayırıq.

Ədəbiyyat

1. Sadova, A. O. (2022). Primeneniye iskusstvennogo intellekta v deyatelnosti kompaniy. Sadova, A. O., Kamshilov, S. G. Nauchnoye prostranstvo sovremennoy molodozhi: prioritetnyye zadachi i innovatsionnyye resheniya: Sbornik statey uchastnikov III Vserossiyskoy molodezhnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii VI Uralskogo vernisazha nauki i biznesa, Mezhdunarodnogo nauchnogo kulturno-obrazovatelnogo foruma, Chelyabinsk, 07–08 aprelya 2022 goda. Pod obshchey redaktsiyey. Velikhova, Ye.P. otv. za vypusk. Khegay, O.A. – Chelyabinsk: Chelyabinskiy gosudarstvennyy universitet. s.210-212. – EDN SGKHLA.
2. Shcherbakova, A. A. (2021). Primeneniye iskusstvennogo intellekta v promyshlennosti / A. A. Shcherbakova, V. M. Gulin // Sovremennaya nauka: traditsii i innovatsii : Sbornik nauchnykh statey po itogam IV molodezhnogo konkursa nauchnykh rabot. – Volgograd: Nauchnyy izdatel'skiy tsentr "Absolyut", s.77-80. – EDN USUNZL

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 46-50
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 46-50
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Aidə Tağıyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aidatagiyeva02@gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN İNFORMASİYA TƏMİNATI

Açar sözlər: *müəssisə, strateji plan, informasiya, strategiya, rabitə*
Key words: *enterprise, strategic plan, information, strategy, communication*

Müasir şəraitdə strateji planlaşdırma müəssisənin işinin məhsuldarlığının mühüm əsas elementidir. Bu gün strateji planlaşdırma uğurlu biznesin aparılması üçün zəruri şərtdir. Strateji plan təşkilatın hansı istiqamətdə hərəkət etməli olduğuna kömək edir. Strateji plan rəhbərliyə məqsədlərə çatmaq üçün funksional fəaliyyətlərini uyğunlaşdırmaq üçün yol xəritəsini təqdim edir. Xüsusi strateji planla təşkilatlar uğurlarına təsir edə biləcək bazar tendensiyaları, müştəri seqmentləri və məhsul və xidmətlər haqqında dəyərli məlumat əldə edə bilərlər.

Müəssisədə strateji planlaşdırmaya daxili və xarici olmaqla müxtəlif amillər təsir göstərir. Strateji planlaşdırmaya təsir göstərən daxili mühit amillərindən biri informasiya ilə təminat səviyyəsidir (İsmayılov, 2018: 80).

Müəssisədə strateji planlaşdırmanın mərhələlərinin reallaşdırılması üçün zəruri olan ən mühüm resurs informasiyadır. Müəssisənin strateji planlaşdırma prosesində informasiya təminatı istisnasız olaraq bütün mərhələlərdə reallaşdırılmalıdır. Strategiyanın hazırlanması prosesinin informasiya təminatı bütün mərhələlərdə fərqlidir. 1. Missiya və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi. Bu mərhələdə müəssisəni

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 46-50
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 46-50
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

əhatə edən mühit, potensial bazarlar, öz resursları, bazar nişlərinin mövcudluğu haqqında ümumi məlumatlardan istifadə edilir. 2. Ətraf mühitin təhlili. Ətraf mühitin təhlili zamanı müəssisənin imkanları və təhlükələri, güclü və zəif tərəfləri haqqında məlumatlardan istifadə olunur. 3. Müəssisənin bazarda strateji mövqeyinin təhlili. Burada konkret bazar nişinin cəlbediciliyi və onun inkişaf dinamikası, bazar payının qiymətləndirilməsi, gəlirlilik, həyat dövrü və s. haqqında məlumatlar əsas götürülür. 4. Strategiya seçimi. Bu mərhələdə strateji təhlildən, rəhbərin şəxsi təcrübəsindən, ekspert məsləhətindən istifadə olunur. 5. Seçilmiş strategiyanın qiymətləndirilməsi. Seçilmiş strategiyanın uyğunluğu, onun həyat qabiliyyəti haqqında məlumatdan istifadə olunur (strateji təhlil məlumatlarından istifadə edilə bilər). 6. Strategiyanın reallaşdırılması və nəzarət. İcra və nəzarət mərhələsində müəssisə fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatdan istifadə olunur. Strateji planlaşdırmanın əsas məqsədi uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin davamlı uğurlu fəaliyyətinə nail olmaqdır. Strateji planlaşdırmanın informasiya təminatı sisteminin müvafiq məqsədi bundan irəli gəlir. Uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin davamlı uğurlu fəaliyyətinə nail olmaq üçün yüksək keyfiyyətli informasiyaya malik olmaq lazımdır. Tamlıq nöqteyi-nəzərindən strateji planlaşdırma üçün informasiyaya xüsusi tələblər qoyulur. Ən ümumi və effektiv strateji planlaşdırma vasitələrinə əsasən strategiya qurmaq üçün müəssisə özünün güclü və zəif tərəflərindən, xarici mühitdən gələn imkan və təhdidlərdən xəbərdar olmalıdır. Sənaye müəssisələrinin yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə uyğun məlumat almasını təmin edəcək prinsipləri müəyyənləşdirmək üçün təkcə bu xüsusiyyətlərin siyahısına etibar etmək deyil, habelə idarəetmə obyekti kimi informasiyanın özünün xarakterini nəzərə almaq lazımdır. İnformasiyanın əsas xassələrini, onun formalaşması, hərəkəti, paylanması,

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

ötürülməsi, işlənməsi, təhrif edilməsi amillərini nəzərə almaq lazımdır.

Müəssisənin strateji məqsədlərinə çatmaq üçün onun planlarını reallaşdırmaq və onların həyata keçirilməsi üçün informasiyaya malik olmaq lazımdır. Strateji planların icrası taktiki və operativ səviyyələrində baş verir, müvafiq olaraq bu səviyyələrdə informasiya təminatı sistemlərinə ehtiyac yaranır. Strateji planlaşdırma sistemində informasiya strategiyası ən mühüm elementdir.

İnformasiya təminatı sistemi strateji planlaşdırmanın keyfiyyətinə önəmli təsir göstərir. Hazırda informasiya istehsalın əsas amillərindən birinə çevrilir, onun geniş yayılması yeni effektiv sistemlərin yaranması sayəsində mümkün olmuşdur.

Müasir rabitə dünyanı vahid əlaqəli informasiya məkanına çevirir, odur ki, rabitə və informasiyalaşdırma sənayesi uzunmüddətli iqtisadi artım potensialına malik iqtisadiyyatın ən perspektivli və dinamik inkişaf edən baza sektorlarından biri olaraq qalır.

Müəssisədə strateji planlaşdırmanın informasiya təminatı sistemi dedikdə, strateji planlaşdırma sahəsində qərar qəbul edən şəxslərə idarə olunan obyektlərin vəziyyəti və "xarici mühit" haqqında obyektiv, aktual, hərtərəfli və etibarlı məlumatların vaxtında verilməsi sistemi başa düşülür. Burada ən mühüm vəzifə mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etməklə informasiya resurslarının və materiallarının səmərəli təşkili və istifadəsi əsasında rəhbər və mütəxəssislərin informasiya tələbatının maksimum dərəcədə ödənilməsi üçün optimal şərait yaratmaqdır. Müəssisənin idarə edilməsi ölkədə və regionlarda siyasi, sosial və iqtisadi vəziyyətin ehtimal olunan dəyişikliklərinin təhlilini tələb edir. Belə bir şəraitdə informasiya müasir istehsalın ən mühüm iqtisadi və sosial

resursu kimi qarşıya qoyulan problemlərin həllində böyük önəm daşıyır (Obuxova, 2021: 23).

Müəssisənin inkişafının strateji planlaşdırılmasının informasiya təminatı informasiyanın formalaşması mənbələri meyarına uyğun olaraq reallaşdırılır. Planlaşdırma prinsiplərinə uyğun olaraq, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi və inkişaf etdiyi mühit haqqında informasiyalar giriş informasiyaları kimi qəbul edilir.

Xüsusilə, vacib bir məqam, müvafiq əməkdaşlıq qərarlarının qəbulu üçün bütün maraqlı tərəfləri müəssisə haqqında lazımi informasiyalarla təmin etməli olan ilkin məlumatın məzmununun müəyyənləşdirilməsidir. Müəssisədə strateji planlaşdırmanın informasiya təminatı sisteminin strukturuna menecerlərin informasiya ehtiyaclarını təmin etmək üçün zəruri olan elementlər daxil edilməlidir ki, bu elementlərə aiddir: məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi; strateji informasiyanın məlumat bazalarının toplanması, saxlanması; strateji idarəetmənin informasiya sahəsinə dəstəyin göstərilməsi; strategiyaların əsaslandırılması üçün informasiya dəstəyinin göstərilməsi; alınan məlumatların təfsiri və sistemləşdirilməsi; məlumatların tamlığının və etibarlılığının yoxlanılması; məlumatların təkrarlanmasının aradan qaldırılması; məlumatların daim yenilənməsi (Aksenova, 2019: 118).

Strateji planlaşdırmanın bütün səviyyələri bir-biri ilə sıx bağlıdır və birlikdə bir sistem təşkil edir. Müəssisədə strateji planlaşdırmanı informasiya axınları sistemini optimallaşdırmaqla, eləcə də həmin prosesi mümkün qədər sadələşdirmək və ya avtomatlaşdırmaqla, informasiyanın emalı alətlərini müasirləşdirmək lazımdır.

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Ədəbiyyat

1. Aksenova, E.A. (2019). İnformachionnoe obespechenie prochessa formirovaniya strateqicheskoqo potenchiala predpriyatiya. Aksenova, E.A., Zavqorodnyaya, Yu.V. Menedjer, №2(88), c.116-121.
2. İsmayılov, B.V. (2018). Strateji menecment. Bakı: Təhsil, 296 s.
3. Obuxova, A.A. (2021). Mexanizm strateqicheskoqo planirovaniya i eqo sostavlyayushie. Obuxova, A.A. Molodoy uchonıy, №42 (384), c.22-25.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 51-53
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 51-53
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Kərim Novruzov
Ağdam rayon 95 saylı tam orta məktəb
atillanovruzov55522@gmail.com

MÜHARİBƏNİN XRONİKİ SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: *müharibə, insan, travma, problem, psixoloji dəstək*

Keywords: *war, human, trauma, problem, psychological support*

Müharibə, insanlar və cəmiyyətlər üçün eyni bir mənanı daşıyır; qorxu, narahatlıq, təşviş, xaos kimi bir çox mənfi hiss ilə assosiasiya təşkil edir. Bu səbəbdən də birbaşa olaraq insanların psixi sağlamlığına təsir göstərir. Müharibə və bu istiqamətdə davam edən proseslər ölüm, yaralanma, xəstəlik, aclıq, həyat rutinində dəyişiklik, evindən, işindən, məktəbindən, ya da yaşadığı ərazidən uzaqlaşma və iqtisadi çətinliklər, insanların gücsüz və təhlükəli vəziyyət yaşamasına səbəb olur. Travmatik təsirlər insanlarda fiziki və psixoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Əxlaqi dəyərlərinə də zərər verir. Yəni insanların gələcək həyatında mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Qadınlar isə müharibə, terror hadisələri və cəmiyyətdə narahatlıq yaradan bənzər bütün mənfi situasiyalardan kişilərlə müqayisədə daha çox təsirlənirlər. Kişilər emosional reaksiyalarını daha yaxşı nəzarət altında saxlaya bilir, buna görə də müharibə zamanı mübarizəni daha adekvat şəkildə davam etdirə bilirlər.

Aparılan tədqiqatlarda müharibədə iştirak edən kişilərdə Müharibə Sindromu adı verilən və Posttravmatik Stress Pozuntusuna səbəb olan psixoloji narahatlıq müşahidə olunur.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 51-53
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 51-53
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Kişilər struktur baxımdan daha dayanıqlı olurlar. Onlar dünyaya gəldikləri andan etibarən cəmiyyət daxilində evini, həyat yoldaşını və ailəsini qoruyan, lazım olanda vətəni üçün canını verəcək tərzdə böyüdülürlər. Buna görə də emosional reaksiyalarını daha yaxşı idarə edə bilir, lazım olduğu təqdirdə gizlədə bilirlər.

Müharibə görmüş uşaqların psixikasında ciddi problemlər olur və bu problemləri aradan qaldırmaq üçün mütləq şəkildə o uşaqlar pulsuz peşəkar psixoloji dəstək almalıdır. Dövlət mütləq bunu təmin etməlidir. Çünki gözü qarşısında yaşananlar posttravmatik stress formasına çevrildikdən sonra bu problem şüuraltına tam oturmuş olacaq. Sonra bu, onu ömürboyu hər bir sahədə incidəcək, müəyən ləngimələr yaradacaq. Ona görə də yaşadıqları gərginlik, stress, psixoloji travmalar şüuraltına tam oturmamış dövlət təcili surətdə peşəkar psixoloji xidmət layihələrini o uşaqlar üçün həyata keçirməlidir, təmin etməlidir. Amma təkcə uşaqlar yox, müharibədə yaxınlarını itirmiş, psixoloji zərbə görmüş hər bir kəsə pulsuz psixoloji dəstək göstərilməlidir.

Müharibə görmüş və travma almış uşaqların şüuraltı böyük aqressiyaya məruz qalır və o uşaqların psixologiyasında ciddi zədələnmə yaranır. O uşaqlarda böyüdüyü zaman şizofreniya, psikopatiya və bunun kimi ağır fəsadları olan psixi pozuntularun yaranma riski yüksəkdir. Nəticə etibarilə həmin insanların affekt vəziyyətinə düşməsi daha da artacaq, bu da cinayətlətin artmasına səbəb olacaq. Həmçinin həmin insanlarda assosiallıq kimi hallar da müşahidə ediləcək. İnsanlarla ünsiyyət qurulması çətinləşcək.

Ümumiyyətlə, mərmi və güllə səsləri uşağa o hələ ana bətnində olarkən təsir göstərir. Hamilə qadının yaşadığı hər bir şey birbaşa dölə təsir edir, onun inkişafına ciddi problemlər yaradır. Nəticədə uşaq hələ ana bətnində olarkən ilk travmasını alır. Bilirik ki, ana düzgün qidalanmalıdır. Qadınlar müharibə

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

dövründə doğru-düzgün qidalanmır ki, bu da ikinci təsiri göstərmiş olur. Dünyaya gələndən sonra uşağın təmin olunmalı olduğu ən vacib amil onun güvən və rahatlıq hissidir. O arxayın olmalıdır ki, güvənli və problemsiz bir şəraitdədir. Bu hisslə biz onu təmin etməliyik. Əgər bu təminat olmursa, uşaq gələcəkdə də tam normal xasiyyətlə formalaşa bilmir. Müharibə şəraitindəki insanın hər anına, hər gününə, hər saatına böyük ümid yoxdur. Ona görə də uşaq daim qorxur və təzyiq altında, "indi ölə bilərik, bu saat ölə bilərik, mərmi düşə bilər" - deyə düşünür. Yəni uşaq çox körpə yaşlarından artıq düşmən anlayışına öyrəşir, hansı ki, bu, olmalı deyil. İnsanlar düşmən anlayışını böyük yaşlarda öyrənməlidir. Uşağa kiçik yaşlarından ətraf mühit onu sevən, onun qayğısını çəkən, ona dostcasına münasibət bəsləyən bir çevrə kimi tanıdılmalıdır. Bu da pozulduğuna görə uşaq psixikasına çox ciddi zərbə vurur. Hələ mən o valideynləri həlak olan, şikəst olan, yaralanan uşaqları nəzərə almıram. Valideyni itkin düşmüş uşaqlarda gözləmə nevrozu yaranır.

Ümumiyyətlə insan cəsədi, qan və ya bu kimi şeylər nəinki uşaqlarda, böyüklərdə də çox ciddi psixi travma yarada bilər. Uşaqlarda isə davranış pozuntularına, dərin depressiyalara səbəb ola bilər. Böyüyəndə belə uşaqlarda şəxsiyyət pozuntusu, müxtəlif növ nevrozlar olur və onlar şəxsiyyətlərini tam istədikləri kimi inkişaf etdirə bilmirlər. Müharibə şəraitində olan uşaqlar o şəraitdən təcili surətdə uzaqlaşdırılmalıdırlar və onlar üçün çox ciddi reabilitasiya mərkəzləri açılmalıdır. Orada onlara psixoloji və psixoterapik dəstək verilməlidir.

Unutmayaq ki, onlar elementar hüquqlarından məhrum olmuş insanlardır. Uşaqların müharibənin qurbanına çevrilməsi bəşəriyyətin ən böyük cinayətidir. Beynəlxalq Təşkilatlar onların qarşısında borcludurlar.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 54-56
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 54-56
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Samirə Səfərəliyeva
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi akademik M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutu
Doktorant
safaraliyeva2017@mail.ru

LEVOTİROKSİN-Na PENTAHİDRAT YÜKLƏNMİŞ XİTOZAN İLƏ DƏRMAN MADDƏSİ ARASINDA QARŞILIQLI TƏSİRİN KİMYƏVİ TƏBİƏTİ

Açar sözlər: *xitozan, levotiroksin, immobilizə, qarşılıqlı təsir, toksiklik, in vivo, siçanla*

Keywords: *chitosan, levothyroxine, immobilized, interaction, toxicity, in vivo, mice*

Məlumdur ki, zob xəstəliyi son illərdə bütün dünya ölkələrində olduğu kimi bu bölgələrdə də zob xəstəliklərinin sayı artmışdır. Zob əməliyyatından sonra hormon əvəzedicisi kimi müalicə məqsədilə L-tiroksin preparatından istifadə edilir. L-tiroksin preparatının tərkibi tiroksin hormonunun sintetik əvəzedicisi olan levotiroksinin natrium duzundan ibarətdir. Preparatın tez-tez qəbulu isə onun yan təsirlərin artması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan qanda preparatın uzun müddət müalicəvi qatılığını tənzimləyən və yan təsirləri azaldılmış yeni formalarını yaratmaq lazımdır. Bu mərhələdə polimer daşıyıcıların çox böyük rolu var. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə son illərdə təbii və sintetik polimerlər əsasında hidrogellərin alınması və onlara dərman preparatlarının immobilizə olunması və lazımi orqanlara

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 54-56
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 54-56
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

çatdırılması müasir kimya və tibb sahəsində geniş yer tutur. Belə ki, aktiv preparatın polimer daşıyıcıya bərkidilməsi onun qan dövranındakı dövr etmə ömrünü və müalicə qatılığını təsir dozasında saxlayır.

Tədqiqatda L-tiroksin preparatının bioaktiv polimer olan xitozan ilə kompleksinin farmakoloji əsasları araşdırılmış, biopolimerin və preparatın miqdarının onun təsir müdətinə təsiri öyrənilmiş, L-tiroksin preparatının xitozan polimeri ilə birləşməsinin hipotireozun müalicəsi istiqamətində istifadəsinin mümkünlüyü və əldə olunan L-tiroksin konyukatının toksikliyi araşdırılmışdır (Tapdiqov, Zeynalov, Tagiyev, Safaraliyeva, Gasimov, Hasanova, etc al, 2018: 505-513).

İlkin doza olaraq 5 mq/kq dozada L-tiroksin/polimer birləşməsinin toksikliyi öyrənilmişdir. Tətbiqdən 2 saat sonra heyvanlarda sedasiya, qruplaşma va qrüminq müşahidə olunmuşdur. Təcrübə zamanı siçanların durumu, davranışı, lokomasiya, və qrüminq reaksiyaları nəzarətdə saxlanılmışdır. Nəticələrə əsasən L-tiroksin/polimer kompleksinin tətbiqi heç bir sedasiyaya səbəb olmamış, toksik olmadığı sübuta yetirilmişdir. İlkin olaraq qarışıq heyvanlara yeridildikdə onlarda zəhərlənmə müşahidə olunmuşdur. Bunun üçün həlledici olaraq CH3COOH deyil, mədə şirəsindən istifadə olunmuşdur. Eksperiment zamanı L-tiroksin preparatını 0.4 ml mədə şirəsində həll olmuş məhlulu heyvanların qarın boşluğuna yeridilmiş və 5- 10 dəqiqədən sonra onlarda ciddi mənfi reaksiyalar qeyd olunmamışdır. Heyvanlarda sedasiya, qruplaşma və lokomasiya üstünlük təşkil edirdi (Tapdigov, Safaraliyeva, Theato, Zeynalov, Tagiyev, Raucci and Hasanova, 2018: 77-88).

Xitozan ilə L-tiroksin qarışığının spektrində 1643 və 1584 sm^{-1} adsorbsiya zolaqları kimyəvi sürşüməyə məruz qalmış və uyğun olaraq 1635 və 1544 sm^{-1} oblastında müşahidə

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

olunmuşlar. 3500 sm^{-1} ətrafı geniş adsorbsiya zolağının müşahidə olunması sistemdə hidrogen rabitələrinin artması ilə əlaqədardır. 1544 sm^{-1}-də yüksək intensivlikli pik müşahidə olunur ki, bu isə elektrostatik qarşılıqlı təsiri ehtiva edir . 1397 sm^{-1} oblastındakı dəyişikliyə məruz qalan pik xitozan-L-tiroksin kompleksini xarakterizə edir hansi ki, preparat ilə xitozan arasında qarşılıqlı təsiri göstərir.

Ədəbiyyat

1. Tapdiqov, Sh.Z., Zeynalov, N.A., Tagiyev, D.B., Safaraliyeva, S.F., Gasimov, E.M., Hasanova, M.Kh., etc al. (2018). Optimal Conditions for graft radical copolymerization of N-vinylpirrolidon and 4-vinylpiridine into chitosan. Chemical Problems, 16(4), p.505-513.
2. Tapdigov, Sh.Z., Safaraliyeva, S.F., Theato, P., Zeynalov, N.A., Tagiyev, D.B., Raucci, M.G. and Hasanova, M.X. (2018). Synthesis of N,N-Diethyl, N-Methyl Chitosan Chloride with Certain Quaternization Degree and Molecular Spectroscopic and Thermo-Morphological Study of the Alkylation. Journal of Biomimetics, Biomaterials and Biomedical Engineering, Vol. 39, p.77-88.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 57-59
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 57-59
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Suleyman Mamedov
Scientific Research Institute of Medical Prophilaxis named after V.Y. Akhundov
suleyman.mamedov.54@mail.ru
Nurlana Atakishiyeva
Scientific Research Institute of Medical Prophilaxis named after V.Y. Akhundov
suleyman.mamedov.54@mail.ru
Vugara Mamedova
Scientific Research Institute of Medical Prophilaxis named after V.Y. Akhundov
ms.vuqare@mail.ru

CHARACTERISTICS OF THE COVID-19 EPIDEMIC PROCESS IN ADMINISTRATIVE REGIONS OF BAKU

Açar sözlər: *COVID-19, epidemik proses, risk qrupları, epidemioloji rayonlaşdırma, epidemioloji nəzarət*
Keywords: *COVID-19, epidemic process, at-risk groups, epidemiological zoning, epidemiological surveillance*

The pandemic caused by the new coronavirus (SARS-CoV-2) has undermined even the most stable healthcare systems for more than 2 years and has already led to social and economic destabilization throughout the world . Epidemiological curves demonstrating the dynamics of COVID-19 in different countries have geographical differences, which are determined by external and internal communications, the size of the country, population density, geographical location, the nature and speed of radical restrictive measures taken, the use of self-defense means and the social responsibility of the population. Along with this, the incidence rate depends on testing criteria, the appeal of the population and the registration of cases of

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

infection. All of these factors certainly have a direct impact on the epidemic process during COVID-19.

The purpose of the study is to conduct a comparative epidemiological analysis of the annual dynamics of the incidence of COVID-19 in the districts of Baku for 2021. The material for the study was the absolute incidence rates of COVID-19, which were subject to analytical and statistical processing in the course of descriptive and analytical epidemiological studies.

A comparative epidemiological analysis of COVID-19 incidence rates in the districts of Baku was carried out among the total population, including children and adults. as well as women and men, depending on age groups and month of detection. Intensive (0/00) and extensive (%) incidence rates of COVID-19 among the specified population groups were calculated.

The results of the analytical epidemiological study made it possible to establish the risk group and risk factors for the incidence of COVID-19 among the population of the districts of Baku. The risk group by age included the adult population, by gender - women, among the child population by age - children aged 5-13 years.

The autumn-winter seasonality of the incidence of COVID-19 has been established as a seasonal risk factor. As a result of a prospective epidemiological analysis of the epidemiological situation regarding COVID-19, high-medium and low-risk areas were identified depending on the incidence rate of COVID-19 in Baku for 2021. It was found that the highest incidence rate of Covid-19 was noted in the Binagadi district (4.19%; 41 people per 1000 people). A prospective epidemiological analysis showed that the Pirallahi district is included in the group of low-risk areas for the incidence of COVID-19 from an epidemiological point of view vision

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

(2.33%; 23 people per 1000 people) Epidemiological planning of territories in Baku according to the risk of infection with COVID-19 will help organize and conduct epidemiological surveillance of COVID-19 in Baku.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 60-63
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 60-63
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ

MATHEMATICS AND MECHANICAL SCIENCES

Sevinc Hadıyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
smsff125@mail.ru

ŞTURM-LİUVİL MƏSƏLƏSİNİN MƏXSUSİ ƏDƏD VƏ MƏXSUSİ FUNKSİYALARI HAQQINDA

Açar sözlər: *riyaziyyat, məsələ, törəmə, funksiya, tənlik, məxsusi ədəd*
Keywords: *mathematics, problem, derivative, function, equation, proper number*

Aşağıdakı kimi bir məsələyə baxaq:

$$Ly = -y''(x) + q(x)y(x) = \lambda^2 y, \;\; x \in (a,b), \qquad (1)$$

$$\begin{cases} \alpha_0 y(a) + \alpha_1 y'(a) = 0, \\ \beta_0 y(b) + \beta_1 y'(b) = 0, \end{cases} \qquad (2)$$

burada $q(x) -$ $[a,b] -$ parçasında kəsilməz funksiya, $\alpha_0, \alpha_1, \beta_0, \beta_1 -$ həqiqi ədədlər, $\lambda -$ spektral parametr, $y(x)$ isə II tərtib törəməsi olan funksiyalar sinfinə daxil olan məchul inikasdır. (1) - (2) – yə Şturm-Liuvil məsələsi deyilir. Onu da qeyd edək ki,

$$Ly = -y''(x) + q(x)y(x) = \lambda y$$

operatoru iki dəfə diferensiallanan və

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

$$y(a) = y(b) = 0$$

şərtini ödəyən funksiyalar üçün simmetrikdir, yəni baxılan operator üçün

$$(Ly, u) = (y, Lu)$$

şərti ödənir, burada və bundan sonra $(. \ , .)$ işarələməsi ilə $L_2[a,b]$ fəzasında skalyar hasil işarə edilir, yəni

$$(f(x), g(x)) = \int_a^b f(x)\overline{g(x)}dx, \quad f(x), g(x) \in L_2[a,b]$$

Şturm-Liuvil tənliyində məchul funksiyasının I tərtib törəməsi iştirak etmir: (Möller, Pivovarchik, 2015: 357)

Burada bizi maraqlandıran sual isə ondan ibarətdir ki, birinci tərtib törəmənin əmsalı sıfırdan fərqli olduqda hansı düstur vasitəsilə əmsalı sıfra çevirmək olar?

Tutaq ki, bizə

$$y'' + p(x)y' + q(x)y = \lambda y \qquad (3)$$

şəklində tənlik verilmişdir.

$$y = \upsilon(x)e^{-\frac{1}{2}\int_{x_0}^{x} p(\tau)d\tau} \qquad (4)$$

əvəzləməsi (3) - ü Şturm-Liuvil tənliyinə çevirir. Doğrudan da, (4) – dən ardıcıl olaraq I və II tərtib törəmələri tapsaq, alarıq:

$$y' = \left(\upsilon' - \frac{1}{2}p\upsilon\right)e^{-\frac{1}{2}\int_{x_0}^{x} p(\tau)d\tau} \qquad (5)$$

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 60-63
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 60-63
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

$$y' = \left(\upsilon'' - \frac{1}{2} p'\upsilon - \frac{1}{2} p\upsilon' - \frac{1}{2} p\left(\upsilon' - \frac{1}{2} p\upsilon \right) \right) e^{-\frac{1}{2}\int_{x_0}^{x} p(\tau)d\tau} \qquad (6)$$

(5), (6) ifadələrini (3) – də yerinə yazaq:

$$\left(\upsilon'' - \frac{1}{2} p'\upsilon - p\upsilon' + \frac{1}{4} p^2\upsilon \right) + p\left(\upsilon' - \frac{1}{2} p\upsilon \right) + q\upsilon = \lambda\upsilon$$

$$\upsilon'' + \left(q - \frac{1}{2} p' - \frac{1}{4} p^2 \right)\upsilon = \lambda\upsilon \qquad (7)$$

Qeyd edək ki, (4) əvəzləməsi nəinki (3) - ü (1) - ə çevirir, o həttə, (2) – nin görkəmini belə dəyişmir.

(1) - (2) məsələsinin məxsusi ədədi elə λ - ya deyilir ki, ona uygun tapılan $y(x,\lambda)$ həlli eynilik kimi sıfırdan fərqli olsun. Bu halda $y(x,\lambda)$ - ya λ - ya uyğun məxsusi funksiya deyilir.

Tədqiq olunan bu işdə aşağıdakı kimi söylənilən teoremlər isbat edilmiş və nəticələr alınmışdır

Teorem 1. (1)-(2) - nin müxtəlif məxsusi ədədlərinə uyğun funksiyaları ortoqonaldır, yəni λ_1, λ_2 müxtəlif ədədlər, $y_1(x) = y(x,\lambda_1),\ y_2(x) = y(x,\lambda_2)$ isə onlara uyğun məxsusi funksiyalar olduqda $(y_1(x),\ y_2(x)) = 0$.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 60-63
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 60-63
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Teorem 2. $\operatorname{rang}\begin{pmatrix} \alpha_1 & \beta_1 \\ \alpha_2 & \beta_2 \end{pmatrix} = 2$ olmaqla $\beta_1, \beta_2 \geq 0$, $\alpha_1, \alpha_2 \leq 0$, $q(x) \leq 0$ şərtləri ödənərsə, onda (1)-(2) -nin məxsusi ədədi ola bilməz.

Ədəbiyyat

1. Möller, M., Pivovarchik, V. (2015). Spectral Theory of Operator Pencils, Hermite-Biehler Functions, and their Applications. Birkhauser: Cham, 412 p.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 64-68
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 64-68
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Dilbər Qasımzadə
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
dilberqasimzade@mail.ru

MÜƏYYƏN İNTEQRAL VASİTƏSİLƏ CƏMLƏMƏ ÜSULU HAQQINDA

Açar sözlər: *riyazi analiz, funksiya, limit, sonsuz, tənlik, hesabat*
Keywords: *mathematical analysis, function, limit, infinitely, equations, calculation*

Riyazi analiz kursuna aid dərsliklərdə və dərs vəsaitlərdə, yığılan sonsuz ədədi və funksional sıraların cəminin tapılması qaydalarına az rast gəlinir. Əlbəttə, bütün yığılan sıraların cəmini tapmaq üçün hələlik universal üsül göstərilməmişdir və indi də belə bir üsulu göstərmək məsələsi burada qarşıya qoyulmur. Bununla belə, yığılan sıraların cəminin tapılması məsələlərinin çox maraqlı olması xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki sıranın cəminin məlum olması, bilavasitə həmin sıranın yığılan olmasını göstərir.

Çox vaxt ədədi sıraların cəmini tapmaq üçün müəyyən inteqraldan istifadə olunur. Burada göstərilən üsul da, bəzi yığılan ədədi sıraların cəmini tapmaq üçün müəyyən inteqrallara əsaslanır. Lakin göstərəcəyimiz üsullar bütün yığılan ədədi sıraların cəmini tapmağa imkan vermir. İndi bəzi sıraların cəminin müəyyən inteqral vasitəsilə hesablanmasına aid bir üsul göstərək: (Məmmədov, 1981: 86)

$$S=\frac{1}{a}-\frac{1}{a+b}+\frac{1}{a+2b}-\frac{1}{a+3b}+\ldots+(-1)^n\frac{1}{a+nb}+\ldots\quad(a>0,b>0)\qquad(1)$$

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

sırasının cəmini müəyyən inteqralla ifadə edək. Bunun üçün $[0,1]$ parçasında kəsilməz və inteqrallanan $f(t)=(-1)^n \cdot t^{a+nb-1}$ $(n=0,1,2,3,...)$ funksiyasını götürək. Müəyyən inteqralın tərifinə görə,

$$\int_0^1 f(t)dt = \lim_{n\to\infty}\sum_{i=1}^{n} f(t_i)(t_i - t_{i-1}), \max|\Delta t_i| \to 0. \quad 2)$$

(1) sırasının ümumi həddini

$$(t_0 = 0,\ t_n = 1) \qquad (-1)^n \cdot \frac{1}{a+nb} = \int_0^1 (-1)^n \cdot t^{a+nb-1}dt$$

(3)

inteqralı ilə göstərmək olar.

Əvvəlinci n həddin cəmini, yəni xüsusi cəmi isə

$$S_n = \sum_{k=0}^{n-1}(-1)^k \frac{1}{a+kb} = \sum_{k=0}^{n-1}(-1)^k \int_0^1 t^{a+kb-1}dt \qquad (4)$$

kimi göstərmək olar.

(4) bərabərliyində $n \to \infty$ şərtində limitə keçsək, bərabərliyin sol tərəfi (1) ədədi sırasının cəmini, sağ tərəfi isə hər bir həddi $f(t)=(-1)^k \cdot t^{a+kb-1}$ funksiyasının $0 \le t \le 1$ parçasında müəyyən inteqralından düzəlmiş sıranın cəmini, yəni (1) sırasının cəmini ifadə edir.

Deməli, $S = \sum_{n=0}^{\infty}\frac{(-1)^n}{a+nb} = \lim_{n\to\infty}\sum_{k=0}^{n-1}\int_0^1 (-1)^k t^{a+kb-1}dt$ olur.

Bu sonuncu bərabərlikdə müəyyən inteqral ilə cəmin (siqmanın) yerini dəyişdirsək, yəni müəyyən inteqralı cəm işarəsinin xaricinə çıxarsaq,

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 64-68
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 64-68
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

$$S=\sum_{n=1}^{\infty}(-1)^{n-1}\frac{1}{a+(n-1)b}=\int_0^1\lim_{n\to\infty}\left[\sum_{k=0}^{n-1}(-1)^k t^{a+kb-1}\right]dt=$$

$$=\int_0^1\lim_{n\to\infty}\left[t^{a-1}-t^{a+b-1}+t^{a+2b-1}-...+(-1)^{n-1}t^{a+(n-1)b}\right]dt,\ 0\le t\le 1.$$

ifadəsini alırıq ki, burada da inteqralaltı funksiyalar azalan həndəsi silsilə təşkil edir. Həmin həndəsi silsilə üçün ortaq vuruq $q=(-1)t^b$ olduğundan

$$S=\sum_{n=1}^{\infty}\frac{(-1)^{n-1}}{a+(n-1)b}=\int_0^1\frac{t^{a-1}}{1+t^b}dt,\ 0\le t<1, \qquad (5)$$

olar.

İndi isə (5) düsturunu tətbiq edərək, xüsusi halda $a=1, b=3$ olduqda,

$$S=\sum_{n=1}^{\infty}(-1)^{n-1}\frac{1}{1+3(n-1)}$$

sırasının cəmini tapaq: (Səfərli, 2010: 206).

(5) bərabərliyində $a=1, b=3$ yazsaq,

$$S=\sum_{n=1}^{\infty}(-1)^{n-1}\cdot\frac{1}{1+3(n-1)}=\int_0^1\frac{t^{1-1}}{1+t^3}dt=\int_0^1\frac{dt}{1+t^3}=\int_0^1\frac{dt}{(1+t)(1-t+t^2)},$$

olar. İnteqral altındakı kəsri naməlum əmsalların köməyi ilə sadə kəsrlərə ayıraq:

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 64-68
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 64-68
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

$$\frac{1}{(1+t)(1-t+t^2)} = \frac{A}{1+t} + \frac{Bt+C}{1-t+t^2}$$

$$1 \equiv (A+B)t^2 + (B-A+C)t + (A+C)$$

$$\begin{cases} A+B=0 \\ A+C=1 \\ B+C-A=0 \end{cases} \Rightarrow \left\{ A=\frac{1}{3},\ B=-\frac{1}{3},\ C=\frac{2}{3} \right.$$

Onda

$$S=\int_0^1 \frac{dt}{1+t^3} = \frac{1}{3}\int_0^1 \frac{dt}{1+t} + \frac{1}{3}\int_0^1 \frac{-t+2}{t^2-t+1}dt = \frac{1}{3}\ln(1+t)\Big|_0^1 - \frac{1}{6}\int_0^1 \frac{2t-1-3}{t^2-t+1}dt = \frac{1}{3}\ln 2 -$$

$$-\frac{1}{6}\ln\left(t^2-t+1\right)\Big|_0^1 + \frac{1}{2}\int_0^1 \frac{dt}{\left(t-\frac{1}{2}\right)^2+\left(\frac{\sqrt{3}}{2}\right)^2} = \frac{1}{3}\ln 2 + \frac{1}{\sqrt{3}} arctg\, \frac{2t-1}{\sqrt{3}}\Big|_0^1 =$$

$$= \frac{1}{3}\ln 2 + \frac{1}{\sqrt{3}} arctg\, \frac{1}{\sqrt{3}} - \frac{1}{\sqrt{3}} arctg\, \frac{-1}{\sqrt{3}} = \frac{1}{3}\ln 2 + \frac{2}{3} arctg\, \frac{1}{\sqrt{3}} = \frac{1}{3}\left(\frac{\pi}{3}+\ln 2\right),$$

$$S=\sum_{n=1}^{\infty}(-1)^{n-1}\frac{1}{1+3(n-1)} = \frac{1}{3}\left(\frac{\pi}{3}+\ln 2\right).$$

Qeyd edək ki, qüvvət sıralarından istifadə edərək bir sıra funksiyaların qiymətlərini də müəyyən dəqiqliklə hesablamaq mümkündür.

Bu qayda ilə triqonometrik, loqarifmik və s. funksiyaların qiymətləri cədvəli tərtib edilir. Həmçinin qüvvət sıralarından müxtəlif təqribi hesablamalarda, müəyyən inteqralların hesablanmasında və başqa məsələlərin həllində də geniş istifadə olunur.

II Respublika Elmi Konfransı / 15 noyabr 2023 / 64-68
II Republican Scientific Conference / 15 november 2023 / 64-68
DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/II

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, R.H. (1981). Ali riyaziyyat kursu. II hissə, Bakı, 86 s.
2. Səfərli, İ.S. (2010). Ədədi sıralar. Sumqayıt, 206 s.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Zülfiyyə Hacıyeva
Müəssisənin strateji planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi 5
Könül Mədədzadə
Müasir dövrdə elm və təcrübə 10
Ramila Huseynova
Metaphors in discourses across genres 14
Kubə Mehdiyeva
Azərbaycanın vergi sahəsində iqtisadi diplomatiyası:
reallıq və perspektivlər 18
Gulnaz Hasanova
Navigating the information age: trends and challenges in
contemporary international relations 22
Cəvahir Tunca
Bakı buxtasının Xəzər dənizi yük daşımasında rolu 24
Filiz Demirci
Xüsusi ədəbi xarakterlərdən ilham alınaraq adlandırılan
bəzi xəstəlik adları 28
Aynurə Yəhyayeva
İnsan kapitalına yönəldilən sosial investisiyaların
xüsusiyyətləri və üstünlükləri 33
Şəlalə Məmmədova
Müəssisənin maliyyə iqtisadi sabitliyinin təmin
olunmasında nəzarətin rolu 37
Səidə Məmmədova
Süni intellektin tətbiqinin əsas istiqamətləri 42
Aidə Tağıyeva
Müəssisələrdə strateji planlaşdırmanın informasiya
təminatı 46

Kərim Novruzov
Müharibənin xroniki sosial-psixoloji təsirləri 51

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Samirə Səfərəliyeva
Levotiroksin-Na pentahidrat yüklənmiş xitozan ilə dərman maddəsi arasında qarşılıqlı təsirin kimyəvi təbiəti 54
Suleyman Mamedov, Nurlana Atakishiyeva, Vugara Mamedova
Characteristics of the COVID-19 epidemic process in administrative regions of Baku 57

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA ELMLƏRİ
MATHEMATICS AND MECHANICAL SCIENCES

Sevinc Hadıyeva
Şturm-Liuvil məsələsinin məxsusi ədəd və məxsusi funksiyaları haqqında 60
Dilbər Qasımzadə
Müəyyən inteqral vasitəsilə cəmləmə üsulu haqqında 64

İmzalandı: 12.10.2023
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 4.5 ç.v.
Sifariş: 685

---

www.aem.az saytında çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az